

Stiltecentrum als verbindende ruimte

Over de betekenis van en behoefte aan rituele ruimte in een ziekenhuis

Beeld: stiltecentrum Máxima Medisch Centrum Veldhoven (www.mmc.nl)

Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of Arts” in de theologie en religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Datum: 11 oktober 2025
Auteur: Bernadette Holmes, studentnummer S8929319
Begeleidend docent: Prof. Dr. Thomas Quartier
Aantal woorden: 19.964 (exclusief inhoudsopgave, (voet)noten, bibliografie en bijlagen)

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Bernadette Holmes, dat voorliggende eindwerkstuk getiteld *Stiltecentrum als verbindende ruimte: Over de betekenis van en behoefte aan rituele ruimte in een ziekenhuis* zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken - ook elektronische media - is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Bernadette Holmes', enclosed within a large, loopy scribble.

Bernadette Holmes

Driebergen, 11 oktober 2025

Samenvatting

In deze scriptie onderzoek ik de betekenis van rituele ruimten in een ziekenhuis en de behoefte die hieraan leeft volgens medewerkers. Dit doe ik binnen het Máxima Medisch Centrum als casus en middels de kernbegrippen (1) plaats, (2) ritueel en (3) sacraliteit. Deze vormen tezamen een ruimtelijke triade, waarbij plaats als lens dient om scherp te stellen op rituele en sacrale betekenissen van een ruimte. Via documentenanalyse, observaties en interviews analyseerde ik het stiltecentrum, de islamitische gebedsruimte en mobiele rituele ruimte. Hieruit blijkt dat het stiltecentrum als verbindende ruimte fungeert voor alle rituele ruimten. Naast islamitisch gebed zijn het vooral 'rustmoment in de hectiek' en aan de ziekenhuiszorg gerelateerde open sacrale en religieuze rituele handelingen die de ruimten betekenisvol maken.

Inhoud

Verklaring van eigen werk	2
Samenvatting	3
1. Inleiding	6
1.1. Aanleiding	6
1.2. Probleemstelling	9
1.3. Doelstelling	9
1.4. Vraagstelling	10
1.5. Werkwijze	11
Fase A: Vooronderzoek	11
Fase B: Veldonderzoek	12
Fase C: Conclusies	12
1.6. Ethische overwegingen en datamanagement	12
2. Theoretisch kader	14
2.1. Kernbegrip 1: plaats	14
Ruimtelijk concept	16
Geleefde ruimte	17
Ruimtegebruik ('speelruimte')	18
2.2. Kernbegrip 2: ritueel	19
Rituele betekenis	19
Rituele structuur	21
Rituele competentie	22
2.3. Kernbegrip 3: sacraliteit	24
Sacrale betekenisvelden	25
Sacrale profielen	25
2.4. Besluit: theoretisch analysekader veldonderzoek	27
3. Casestudy Máxima Medisch Centrum	29
3.1. Werkwijze casestudy	29
Documentanalyse	29
Observaties	30
3.2. Resultaten casestudy	30
Stiltecentrum	30
Islamitische gebedsruimte	34
Mobiele rituele ruimte	35
3.3. Besluit: theoretische reflectie op de observaties	37
4. Interviews met zorgmedewerkers	39

4.1.	Werkwijze interviews	39
	Respondenten	40
	Topiclist en fotoselectie	41
	Analyse	42
4.2.	Resultaten interviews: geleefde rituele ruimte.....	42
	Stiltecentrum	43
	Islamitische gebedsruimte.....	47
	Mobiele rituele ruimte	49
4.3.	Resultaten interviews: rituele speelruimte.....	53
	Islamitische riten	53
	Katholieke ritualisering.....	54
	Individuele ritualisatie	56
	Collectieve vieringen	56
4.4.	Besluit: theoretische reflectie op de interviews	58
5.	Conclusie en reflectie	61
5.1.	Conclusie	61
5.2.	Aanknopingspunten voor geestelijk verzorgers.....	62
5.3.	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	63
5.4.	Reflectie op het onderzoek	63
	Bibliografie.....	65
Bijlage A	topiclist observaties.....	69
Bijlage B	wervingsfolder interviewkandidaten.....	70
Bijlage C	toestemmingsverklaring audio-opname interviews	71
Bijlage D	topiclist en fotoslides interviews	72
Bijlage E	analysestappen en codeboek Atlas TI.....	82
Bijlage F	transcripten van interviews	86

1. Inleiding

In deze inleiding schets ik het waarom van deze scriptie (probleemstelling), waar ik mijn scriptie-onderzoek op richt (doel- en vraagstelling) en hoe ik dat aanpak (werkwijze).

1.1. Aanleiding

Als geestelijk verzorger-in-opleiding liep ik in het voorjaar van 2025 stage bij het Máxima Medisch Centrum (MMC) in Veldhoven, Zuidoost Noord-Brabant. In 2021 werd in dit ziekenhuis een nieuw stiltecentrum geopend (een foto daarvan siert de voorzijde van deze scriptie). Een stiltecentrum definieer ik hier in navolging van religiewetenschapper Jorien Holsappel-Brons als *“een afgezonderde plek in de openbare ruimte of in een instelling, die in principe open toegankelijk is en in de eerste plaats is ingericht om mensen de gelegenheid te geven zich terug te trekken voor rust, gebed, bezinning, meditatie of persoonlijk ritueel.”*¹ Het stiltecentrum in het MMC is een fraaie open bezinningsruimte met multireligieuze symboliek, en een aparte, afsluitbare islamitische gebedsruimte. Het stiltecentrum wordt beheerd door het team geestelijk verzorgers - in het MMC levensbegeleiders genoemd – en is open toegankelijk voor medewerkers, patiënten, hun naasten en andere ziekenhuisbezoekers.

Tijdens mijn stage kwam naar voren dat het team levensbegeleiders wat zoekende is naar hoe deze ruimte nog beter te benutten en af te stemmen op de toegenomen diversiteit aan (rituele) behoeften van patiënten en medewerkers. Voorheen was de regionale bevolking overwegend katholiek en was de behoefte aan rituele ruimte in het ziekenhuis eenduidiger: een kapelruimte waar je de zondagse mis kon vieren, een kaarsje kon branden bij een Mariabeeld en een intentie kon schrijven in een gedachtenisboekje voorzag daar lange tijd goed in. Inmiddels zijn de meeste medewerkers en patiënten niet meer actief katholiek en velen ook niet meer religieus. Tegelijkertijd groeide – mede door internationalisering in ‘brainport’ regio Eindhoven - het aantal medewerkers en patiënten met een islamitische, hindoeïstische of boeddhistische levensbeschouwing. Zo kwam de aparte islamitische gebedsruimte er op verzoek van moslimmedewerkers. Ook is ziekenhuis-breed aandacht voor culturele

---

¹ Holsappel-Brons, Johanna Catharina (Jorien), “Ruimte Voor Stille: Stiltecentra in Nederland Als Speelveld van Traditie En Vernieuwing” (Dissertatie, Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Universiteit Groningen; Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg, 2010), 2.

sensitiviteit bij medewerkers. Er is echter weinig inzicht in hoe medewerkers het nieuwe stiltecentrum en gebedsruimte gebruiken en/of betekenis geven in de patiëntenzorg.

Wat de levensbeschouwelijk diverse groepen patiënten, naasten en MMC-medewerkers met elkaar verbindt is hun aanwezigheid in het ziekenhuis en de onvermijdelijke confrontaties met ziekte, lijden en dood die dat met zich meebrengt. Confrontatie met dergelijke *crisiservaringen* kan emoties en existentiële onrust met zich meebrengen die in meer of mindere mate vragen om 'een plek' – letterlijk en figuurlijk. Die basale behoefte aan 'een plek' in combinatie met de toegenomen diversiteit in levensbeschouwingen stelde levensbegeleiders van MMC voor de vraag: hoe creëer je binnen de beperkte oppervlakte van het ziekenhuis een inclusieve, verbindende stilteplek waar je altijd terecht kunt om even tot jezelf te komen, een plek voor rust, troost en/of gebed? Hoe zorg je dat bezoekers zo'n ruimte als uitnodigend ervaren, dat de ruimte voorziet in diverse (rituele) behoeften en dat deze niemand buitensluit?

Deze geschetste zoektocht naar 'verbindende, inclusieve ruimte' is niet uniek voor het MMC. Sinds begin deze eeuw staan in veel meer stiltecentra vraagstukken centraal op het gebied van inclusie, toegankelijkheid, in- en uitsluiting, zo blijkt uit een studie uit 2006 van religiewetenschapper Jorien Holsappel-Brons bij 90 stiltecentra.² De focus van stiltecentra is volgens Holsappel-Brons in de loop der jaren verschoven van religieus en aanbodgericht naar mensgericht, met oog voor diversiteit in individuele vragen en behoeften. Stiltecentra fungeren steeds meer als welzijn bevorderende *tegenruimte* ter compensatie van *crisiservaringen* in een stressvolle context - zoals een ziekenhuis.³

De studies van Holsappel-Brons naar de inrichting, beheer en gebruik van stiltecentra in Nederland passen in een onderzoeksveld dat de *spatial turn* in de religiewetenschappen wordt genoemd.⁴ In de woorden van de op dit gebied invloedrijke religiewetenschapper Kim Knott wordt religie hier beschouwd als "situated cultural practice."⁵ Voortbouwend op onder andere Knott noemt religiewetenschapper Paul Post een heldere definiëring van de ruimtelijke triade *plaats-ritueel-sacraliteit* cruciaal om te

---

² Holsappel-Brons, Jorien, "Stilte vorm geven: Opkomst en ontwikkeling van stiltecentra in Nederlandse zorgcentra," *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* jaargang 10, no. 43(2008): 24-25.

³ Holsappel-Brons, "Ruimte voor stilte," 367-69.

⁴ De term *spatial turn* is door religiewetenschapper Kim Knott geïntroduceerd in haar invloedrijke werk: Knott, Kim, *The Location of Religion: A Spatial Analysis*, Routledge, Taylor & Francis Group, 2005.

⁵ Post, Paul, Arie L. Molendijk, and International Workshop Holy Ground: Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture Groningen (25-10-2007 - 26-10-2007), *Holy Ground: Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture* (Peeters, 2010), 38.

komen tot een helder analytisch kader in dit onderzoeksveld. Post beschouwt *plaats* in deze triade als centrale 'lens' om scherp te stellen op hoe *religie* en nieuwe vormen van *sacraliteit* concreet vorm krijgen in *rituele praktijken*.⁶ Aan de hand van empirisch onderzoek zoals studies van Holsappel-Brons en het brede onderzoeksprogramma *Holy Ground: Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture* verkent Post het concept van de 'ruimtelijke triade' met als ultiem doel: "to explore the dynamics between ritual repertoires and space, on the one hand, and processes of cultural and religious change in general on the other hand."⁷ In hoofdstuk 2 ga ik dieper in op de theoretische kennis over deze ruimtelijke triade die Posts verkenningen en andere studies opleverden.

In religiewetenschappelijk onderzoek vanuit de hiervoor geschetste *spatial turn* is oog voor aanwezige sacrale symboliek in de ruimte, voor wat men hiermee teweeg wil brengen bij bezoekers als ook voor (sociale) machtsverhoudingen in het beheer en gebruik van de ruimte. In dit onderzoek blijft het perspectief van *bezoekers* van een ruimte (niet zijnde beheerders) echter veelal onderbelicht. Vanuit de geschetste vraagstukken rond inclusie en diversiteit is juist dit perspectief interessant.⁸ Zo kunnen verhalen van bezoekers van stiltecentra (zoals zorgmedewerkers of patiënten) volgens godsdienstsocioloog Kim Knibbe nieuwe perspectieven opleveren over de betekenis van *stilte*, als ook inzichten in andere rituele behoeften dan *tot rust komen*.⁹ Ook wat betreft islamitische gebedsruimten is onderzoek onder bezoekers interessant, zo bepleit sociaal-geograaf Rhys Dafydd Jones, met name in relatie tot macht, dominantie en eigenaarschap. Dit omdat islamitische gebedsruimte geregeld 'bevochten' moet worden in een seculier-publieke omgeving met christelijke historie.¹⁰

---

⁶ Zie onder andere Post, Voorbij het kerkgebouw pagina 82-88 en Post en Molendijk, *Holy ground*, 4-6.

⁷ Post en Molendijk, *Holy Ground*, 5.

⁸ Hiervoor wordt gepleit in recente overzichtsstudies, zoals: French, Aaron and Waldner, Katharina, "Introduction: Modernity, Space and the Sacred," *Modernity and the Construction of Sacred Space*, edited by Aaron French and Katharina Waldner (De Gruyter Oldenbourg, 2024), 1-14 en Campo, Juan E., "Conceptualizing Space and Place: Genealogies of Change in the Study of Religion," in Jeanne Halgren Kilde (ed.), *The Oxford Handbook of Religious Space*, 2022: 25-43.

⁹ Knibbe, Kim E., "Algemeen [review *Ruimte voor stilte*, door Jorien Holsappel-Brons, diss.]," *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 66, no. 1 (2012): 71- 72, <https://doi.org/10.5117/NTT2012.66.071.REVI>.

¹⁰ Jones, Rhys Dafydd, "The Makeshift and the Contingent: Lefebvre and the Production of Precarious Sacred Space," *Environment and Planning D: Society and Space* 37, no. 1 (2019): 177-94, <https://doi.org/10.1177/0263775818806513>.

1.2. Probleemstelling

In Nederland is geen recent veldonderzoek gedaan naar de betekenis van stiltecentra, islamitische gebedsruimten en eventuele andere rituele ruimten in ziekenhuizen vanuit het perspectief van *zorgmedewerkers*. Hierdoor ontbreekt het allereerst aan inzicht in *persoonlijke* behoeften van zorgmedewerkers als *bezoekers* van rituele ruimten in het ziekenhuis. Ten tweede is er hierdoor geen inzicht in de betekenis van en behoefte aan rituele ruimte zoals zorgmedewerkers die ervaren in *patiëntcontacten*. Voor geestelijk verzorgers is deze kennis relevant om hier in het beheer van rituele ruimten zoals stiltecentra bij te kunnen aansluiten.

Vooralsnog is er beperkte wetenschappelijk gefundeerde kennis beschikbaar over de rituele betekenis van moderne westerse sacraal-rituele ruimten in het (semi-) publieke domein, zoals dat van een ziekenhuis. Vanuit de *spatial turn* in de religiewetenschappen is theorievorming rond de ruimtelijke triade *plaats-ritueel-sacraliteit* nog volop in ontwikkeling. Er is daarom behoefte aan empirisch onderzoek die deze theorievorming helpt verstevigen. Deze theoretische kennis is nodig om de geschetste vraagstukken rond inclusie te verhelderen in het licht van westerse trends zoals individualisering, diversificering en rationalisering.

1.3. Doelstelling

In deze scriptie onderzoek ik rituele ruimten in het ziekenhuis vanuit literatuur uit rituele studies en religiewetenschappen en vanuit het perspectief van zorgmedewerkers. Hiermee laat ik het perspectief van andere bezoekers van deze rituele ruimten (zoals patiënten en naasten) buiten beschouwing. In paragraaf 1.6. licht ik deze keuze toe. Het doel van mijn onderzoek kent een theoretische en een praktische component:

- A. Het theoretische doel van dit onderzoek is om aan de hand van de triade *plaats-ritueel-sacraliteit* te verhelderen hoe en waarom rituele ruimte vorm krijgt in de ziekenhuiszorg in Nederland in het licht van individualisering, diversificering en rationalisering;
- B. Het praktische doel van het onderzoek is om in kaart te brengen welke (rituele) ruimte(n) in het ziekenhuis zorgmedewerkers betekenisvol vinden, welke rituele en sacrale betekenis zij hieraan toekennen en welke behoefte hieraan leeft volgens hen.

Deze beide doelen voeden elkaar: doel B draagt bij aan doel A door de empirische resultaten die doel B oplevert te analyseren en interpreteren aan de hand van de bij doel A genoemde drie kernbegrippen, die tezamen een ruimtelijke triade vormen:

(1) plaats: dit betreft de ruimte of plaats waar ritueel handelen plaatsvindt. Een ruimte krijgt voor betrokkenen rituele betekenis doordat de ruimte een waarneembaar en betekenisvol contrast vormt met de omgeving. Dit ervaren contrast kan ontstaan tijdens het rituele handelen en/of door symboliek in de vormgeving van de ruimte (dus in relatie tot ritueel en sacraliteit).

(2) ritueel: voor betrokkenen betekenisvol handelen, waarin symboliek wordt gebruikt uit een bestaand (sacraal) betekenisstelsel. Het handelen vindt ergens 'plaats' en kent een min of meer gestructureerde opbouw, die voor betrokkenen structurerend werkt.

(3) sacraliteit: dit betreft het brede spectrum van het heilige/ sacrale met enerzijds aan religieuze tradities en instituties verbonden religieus-sacrale vindplaatsen en anderzijds individuele en universele vormen van spiritualiteit en ritualiteit.

1.4. Vraagstelling

De centrale vraagstelling in dit onderzoek luidt:

Welke betekenis hebben rituele ruimten, in het bijzonder stiltecentra, in het ziekenhuis en welke behoefte hieraan leeft er volgens zorgmedewerkers?

Ik beantwoord deze centrale vraag aan de hand van vier onderzoeksvragen:

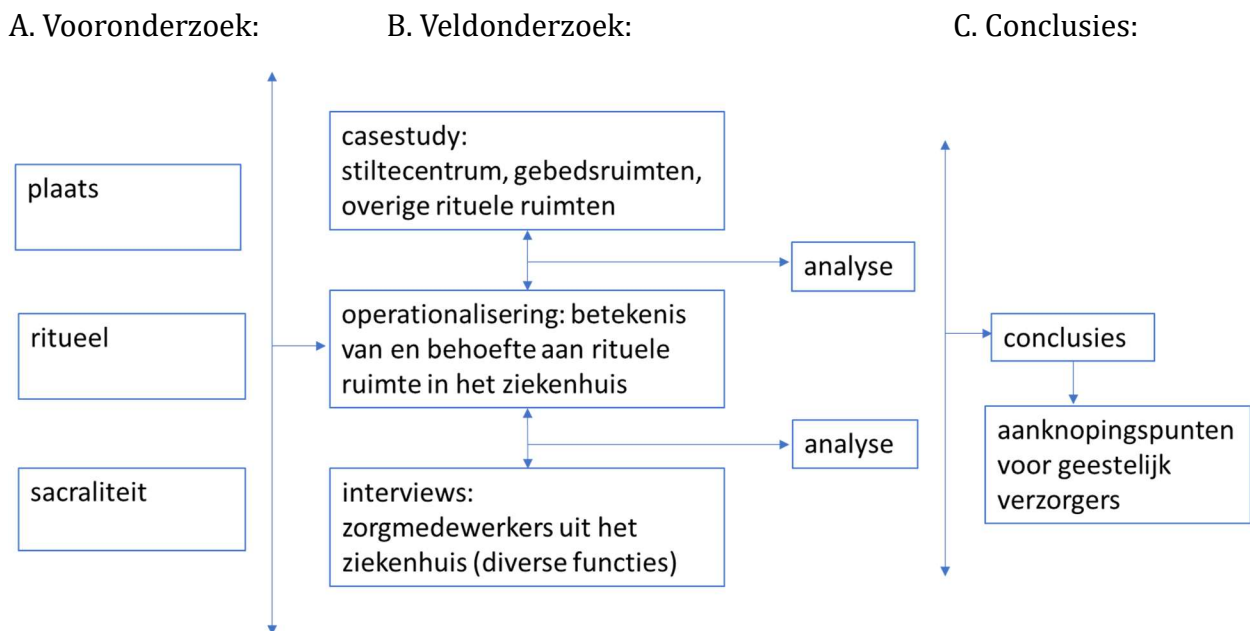
1. Hoe kunnen de drie kernbegrippen uit de ruimtelijke triade: *plaats*, *ritueel* en *sacraliteit* gedefinieerd worden op basis van recente (religie)wetenschappelijke literatuur?
2. Welke *rituele ruimten* zijn er in een hedendaags ziekenhuis, en welke *rituele handelingen* zijn aan die ruimten verbonden?
3. Welke sacrale en/of rituele betekenis hebben het *stiltecentrum* en andere *rituele ruimten in het ziekenhuis* volgens zorgmedewerkers, en welke behoefte hieraan leeft er volgens hen?
4. Welke *aanknopingspunten* biedt dit onderzoek voor geestelijke verzorgers in het werkveld ziekenhuizen?

1.5. Werkwijze

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden kies ik voor een combinatie van literatuurstudie en verdiepend veldonderzoek in één ziekenhuis. Ik heb gekozen voor een afgebakende *casestudy* om zo vanuit een insiderperspectief, of beter gezegd: meerdere insiderperspectieven, de variatie in betekenissen van de aanwezige rituele ruimten op deze plek diepgaand in kaart te kunnen brengen binnen het beperkte tijdsbestek van dit scriptie-onderzoek. De literatuurstudie biedt daarbij de analytische houvast die nodig is om te bewaken dat het onderzoek niet 'alle kanten op schiet' vanuit een open exploratie van de praktijk, maar voortbouwt op bestaande kennis.

Figuur 1.1 geeft de beoogde werkwijze schematisch weer:

Figuur 1.1 Onderzoeksmodel

Fase A: Vooronderzoek

In de eerste fase van het onderzoek (fase A) breng ik middels literatuuronderzoek voor elk van de drie centrale begrippen uit de ruimtelijke triade in kaart welke dimensies, aspecten en actuele debatten aan de orde zijn volgens wetenschappelijke literatuur uit de rituele studies, spiritual care en religiewetenschappen. Ik maak daarbij gebruik van de zoeksystemen RU Quest, Google Scholar en literatuurverwijzingen in reeds gevonden literatuur. In hoofdstuk 2 beschrijf ik de resultaten uit dit literatuuronderzoek en beantwoord ik onderzoeksvraag 1. Op basis daarvan operationaliseer ik aan het einde van dit hoofdstuk het analytisch kader voor mijn veldonderzoek.

Fase B: Veldonderzoek

In de tweede fase (fase B) verricht ik veldonderzoek vanuit het theoretisch kader, zoals beschreven in hoofdstuk 2. Dit veldonderzoek bestaat uit een casestudy met observaties en verdiepende interviews. In hoofdstuk 3 beschrijf ik de werkwijze en resultaten uit de casestudy, waarbij ik onderzoeksvraag 2 beantwoord. In hoofdstuk 4 beschrijf ik de werkwijze en resultaten uit de interviews met medewerkers en beantwoord ik onderzoeksvraag 3. In mijn veldonderzoek neem ik de wijze woorden mee van religiewetenschapper Ansgar Martins, die een parallel trekt tussen privé detective Sherlock Holmes en religie-filosoof Siegfried Kracauer. Martins wil hiermee benadrukken dat het ontdekken van het *sacrale* of 'dat wat raakt' in niet-religieuze rituele ruimten vraagt om deductief en precies kijken en analyseren: "For Krakauer the sacred was expressed not in supposedly sacred spaces but in seemingly irrelevant and banal details of the secular world. Conversely, the vagaries of the secular world were reflected in the forms its inhabitants gave to their sacred buildings." Anders gezegd in de geveugelde woorden van Holmes: "we see a great deal more than we actually notice."¹¹ In het veldonderzoek wil ik de Sherlock Holmes in mij activeren om een gedetailleerde 'foto' te maken van de letterlijke en figuurlijke rituele ruimte in een ziekenhuis in 2025.¹²

Fase C: Conclusies

In de laatste onderzoeksfase (fase C) trek ik conclusies op basis van de opbrengsten uit literatuurstudie, casestudy en interviews. Deze conclusies beschrijf ik in hoofdstuk 5, waarbij ik ook de vierde en laatste onderzoeksvraag beantwoord. Tot slot reflecteer ik in dit hoofdstuk op het verloop van het onderzoek, mijn rol als onderzoeker en in hoeverre in het onderzoek de beoogde doelstelling is gehaald. Ook formuleer ik hier aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1.6. Ethische overwegingen en datamanagement

Dit onderzoek focust op het perspectief van *zorgmedewerkers*, waarmee ik andere bezoekers van rituele ruimten in het ziekenhuis (met name patiënten en hun naasten) buiten beschouwing laat. Bij deze keuze speelden naast de inhoudelijke motieven zoals

---

¹¹ Martins, Ansgar. "Religious Encounters in Profane Spaces: Siegfried Kracauer's Reading of Spatial Images and His Critique of Modern Sacred Architecture" In *Modernity and the Construction of Sacred Space*, edited by Aaron French and Katharina Waldner (De Gruyter Oldenbourg, 2024), 18-25.

¹² Sherlock Holmes is de fictieve privé-detective uit romans van sir Arthur Conan Doyle. In mijn Britse familie Holmes leeft een 'might be true' verhaal dat deze schrijver inspiratie haalde bij een Holmes-voorouder die politiecommissaris was in dezelfde streek en tijd als waar Conan Doyle zijn romans schreef.

beschreven in de probleemstelling ook ethische overwegingen een rol. De belangrijkste ethische overweging is dat patiënten tijdens hun vaak korte verblijf in het ziekenhuis (ernstig) ziek zijn, wat het ethisch onwenselijk maakt om hen of hun naasten ter plekke te bevragen in een veldonderzoek. Het zou een optie kunnen zijn om hen te bevragen na ontslag uit het ziekenhuis of via het patiëntenpanel als *vertegenwoordiger* van patiënten en naasten. Deze opties vergen echter een uitgebreide ethische toetsing. Omdat dit een relatief kleinschalig scriptie-onderzoek betreft, laat ik deze ethisch complexe opties hier buiten beschouwing. Ik zal de opties om patiënten en naasten te bevragen na ontslag of via het patiëntenpanel wel meenemen als suggesties voor vervolgonderzoek, indien de onderzoeksresultaten daar aanleiding toe geven.

Het veldonderzoek in het kader van deze scriptie richt zich op medewerkers, ruimten en beleidsdocumenten van een ziekenhuis, waarmee het buiten de toetsingsverplichting valt van de Wet Medisch-wetenschappelijk Onderzoek (WMO). Wat betreft de gevolgde werkwijze zijn de richtlijnen van de ethische toetsingscommissie geesteswetenschappen (ETC-GW) van de Radboud Universiteit in acht genomen, zoals het principe van informed consent en de geanonimiseerde en beveiligde opslag van data uit interviews en observaties.

Er is geen (niet-verplichte) toetsingsprocedure bij de ETC-GV doorlopen omdat de opzet van het onderzoek hier geen aanleiding toe geeft: het betreft standaardonderzoek naar geanonimiseerde geschreven uitingen, kwalitatieve interviews onder niet speciaal kwetsbare mensen en observaties van (anonieme gebruikssporen in) semi-publieke ruimten. Specifieke ethische overwegingen wat betreft de observaties en interviews in mijn veldonderzoek beschrijf ik bij de werkwijze in de respectievelijke hoofdstukken 3 en 4.

2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk beantwoord ik op basis van literatuuronderzoek de eerste onderzoeksvraag: *Hoe kunnen de drie kernbegrippen uit de ruimtelijke triade: plaats, ritueel en sacraliteit gedefinieerd worden op basis van recente (religie)wetenschappelijke literatuur?* Met behulp van deze gedefinieerde kernbegrippen operationaliseer ik aan het einde van dit hoofdstuk de analytische lens voor mijn veldonderzoek.

2.1. Kernbegrip 1: plaats

Om inzicht te krijgen in dit kernbegrip zocht ik naar literatuur hierover aan de hand van trefwoorden *sacred space, sacred place, ritual space, ritual place, rituele ruimte, sacrale ruimte, heilige plek*. Ook bestudeerde ik recente handboeken over deze onderwerpen.¹³

Met plaats bedoel ik hier in essentie de rituele ruimte of plaats waar ritueel handelen plaatsvindt, dan wel mogelijk is. Ik volg hier de brede definitie van religiewetenschapper Paul Post, die onder rituele ruimte alle plekken schaaft waar rituelen plaatsvinden, waaronder *vaste* ruimten zoals kerken, moskeeën en stiltecentra, maar ook *mobiele* rituele ruimten zoals algemene publieke locaties waar herdenkingsbijeenkomsten of retraites plaatsvinden.¹⁴ Een ruimte krijgt voor betrokkenen rituele betekenis wanneer deze een waarneembaar en betekenisvol contrast vormt met de omgeving. Dit ervaren contrast met de omgeving kan ontstaan tijdens *ritueel handelen* (zie voor definiëring van ritueel kernbegrip 2) en/of door in de ruimte aanwezige *sacrale symboliek* (zie voor definiëring van sacraliteit kernbegrip 3).

In het vakgebied van rituele studies is er terugkerende discussie over het belang van *plaats* versus *handelen* als het gaat over wat een ruimte tot een sacrale, rituele ruimte maakt. Aan de ene zijde van het spectrum staat de visie van Mircea Eliade, die specifieke kenmerken onderscheidt die een ruimte of gebouw sacraal maken en apart stellen van het *profane* daarbuiten. Voor Eliade is zo'n plek an sich sacraal, ongeacht het handelen dat er feitelijk plaats vindt. Als voorbeeld noemt hij de verticale lijnen in kerken, die het transcendente als het ware de ruimte in geleiden.¹⁵ Ook Jonathan Smith

---

¹³ Zoals French, Aaron and Waldner, Katharina, "Introduction: Modernity, Space and the Sacred," 1-14 en Campo, Juan E. "Conceptualizing Space and Place: Genealogies of Change in the Study of Religion," 25-43.

¹⁴ Post, Paul, *Voorbij Het Kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein* (Uitgeverij Abdij van Berne, 2010), 73.

¹⁵ Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (New York 1961). Hiernaar wordt onder andere verwezen door Holsappel-Brons, door Paul Post en de in voetnoot 13 genoemde overzichtsstudies uit 2022 en 2024.

kent *plaats* een centrale rol toe bij rituelen, maar dan meer in figuurlijke zin, waarbij het sacrale van een plaats volgens hem de werkelijkheid representeert, maar dit niet daadwerkelijk 'is' in realiteit: "divine and human, sacred and profane, are transitive categories; they serve as maps and labels, not substances; they are distinctions of office, indices of difference." Voor Smith staat in elk ritueel *plaats* centraal in die zin dat het ritueel *plaats vindt* en tot doel heeft om iets een *plek* te geven.¹⁶

Aan de andere kant van het spectrum staat Ronald Grimes die *handelen* ziet als meest bepalende factor voor wat een ruimte tot *rituele* ruimte maakt. Voor Grimes kenmerkt ritueel handelen zich door diverse elementen, en verschilt het per ritueel welk element centraal staat: zo kan dit bij het ene ritueel de *plaats* van handelen zijn, bij een ander de *volgorde* van handelen of een bepaald *ritueel object* dat wordt gebruikt.¹⁷

In studies naar moderne sacrale ruimten zoals stiltecentra wordt rituele ruimte vooral beschouwd als een *practiced space* - gevormd door menselijk handelen.¹⁸ Hier komen inzichten van Smith en Grimes samen in een *sociaal-constructivistische* kijk op sacrale ruimte, met een sleutelrol voor *macht, dominantie* en *sociale productie*. Daarbij wordt afstand genomen van de *fenomenologische* benadering van Eliade en Smith.¹⁹

Religiewetenschapper Kim Knott introduceerde begin deze eeuw twee concepten die kenmerkend werden voor deze sociaal-constructivistische *spatial turn*: het concept *heterotopia*, ontleend aan filosoof Michel Foucault en de *spatial triad*, ontleend aan de Franse Marxistische intellectueel Henri Lefebvre. *Heterotopia* heeft betrekking op (rituele) ruimten die een contrast vormen met hun omgeving en die een mix van sacrale betekenissen kunnen hebben.²⁰ Bij het kernbegrip sacraliteit ga ik hier onder het kopje *sacrale profielen* dieper op in. De *spatial triad (ruimtelijke triade)* is een analyse-model met drie elementen, die tezamen een ruimte tot rituele ruimte of *sacred space* maken: *plaats, ritueel* en *sacraliteit*. Deze ruimtelijke triade vormt de basis van mijn analysekader. In relatie tot het kernbegrip *plaats* wil ik deze triade hier nu eerst op een meer conceptueel niveau belichten, waarbij ik teruggrijp op de oorsprong van de *spatial*

---

¹⁶ Smith, Jonathan Z., *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. (The University of Chicago Press, 1987), 105, citaat gelezen in Paul Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 90.

¹⁷ Grimes, Ronald L., "Jonathan Z. Smith's Theory of Ritual Space," *Religion* 29, no. 3 (1999): 261-73. <https://doi.org/10.1006/reli.1998.0162>.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Paul Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 86-87 als ook Knott, Kim, "Religion, Space, and Place: The Spatial Turn in Research on Religion," *Religion and Society: Advances in Research* 1, no. 1 (2010): 29-43. <https://doi.org/10.3167/arrs.2010.010103>.

¹⁹ Knott, Kim., "Religion, Space, and Place," 29-30.

²⁰ Zie bijvoorbeeld Knott, Kim, "Religion, Space, and Place", 2010 en Knott, Kim, *The Location of Religion*, 2014.

triad, zoals gedefinieerd door Lefebvre, vrij vertaald: *ruimtelijk concept, geleefde ruimte en ruimtegebruik ('speelruimte')*.²¹

Ruimtelijk concept

Lefebvre noemt het eerste element in zijn ruimtelijke triade *representation of space*. Ik heb dit vrij vertaald naar *ruimtelijk concept*. Deze dimensie gaat over wat er met een ruimte wordt beoogd, over het concept van de ruimte zoals een architect of beheerder dit voor zich ziet. Het gaat hierbij dus over de vormgeving en inrichting van de ruimte. De gekozen sfeer, kleuren als ook keuzes wat betreft sacrale symboliek en de mate van openheid of beslotenheid van de ruimte vormen tezamen een *ruimtelijk concept*. Met dit concept beogen initiatiefnemers bezoekers een bepaalde beleving te bieden. Lefebvre koppelt deze dimensie aan *macht, ideologie* en *hiërarchie* als aspecten die van invloed zijn op de *toegankelijkheid* van een ruimte voor diverse groepen. Religiewetenschapper Jeanne Halgren Kilde onderscheidt drie lagen in sacrale macht die van een sacrale ruimte kan uitgaan: *divine power, social power* en *personal spiritual power*.²² In relatie tot het ruimtelijk concept speelt met name *sociale macht* een rol in de zin van maatschappelijke *dominantie*. Denk hierbij aan maatschappelijke ongelijkheid en spanningen tussen moslims en christenen, niet-gelovigen en gelovigen en lager- en hogeropgeleiden.²³ Dit kan zich bijvoorbeeld uiten in strijd rond islamitische gebedsruimten of het al dan niet ruimte bieden aan islamitische feestdagen naast christelijke feestdagen.

De ideologie en macht van de ontwerpers van een ruimte zijn over het algemeen dominant in het ruimtelijk concept, maar in een vraaggerichte context nemen zij in hun ontwerpproces idealiter ook ideeën van 'onderop' mee. Dit kan gepaard gaan met strijd, maar er kunnen ook 'bondjes' ontstaan met minderheidsgroepen. Een voorbeeld daarvan is een recent initiatief waarin gepleit wordt voor meer stilteruimtes in het onderwijs: in een manifest en bijbehorende toolkit bundelen belangenbehartigers voor scholieren/studenten met fysieke en psychische beperkingen hun krachten met die van islamitische scholieren/studenten en algemene vertegenwoordigers van studenten/

---

²¹ De omschrijvingen van deze concepten zijn met name gebaseerd op Post, *Voorbij het kerkgebouw*, 86-87 en Post, Paul, Arie L. Molendijk, and Justin Kroesen, *Sacred Places in Modern Western Culture* (Peeters, 2011), 39-40.

²² Kilde, Jeanne Halgren, *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship* (Oxford University Press, 2008), 4.

²³ Hart, Joep de, Houwelingen, Pepijn van, en Willem Huijink, *Buiten kerk en moskee. Religie in een pluriforme samenleving: Diversiteit en verandering in beeld* (Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2022), 143.

scholieren. Vanuit diverse motivaties en doelen formuleerden zij een gezamenlijk pleidooi voor meer stilte-ruimtes in het onderwijs.²⁴

Op basis van haar onderzoek naar stiltecentra onderscheidt Holsappel-Brons drie aspecten of functionaliteiten die bepalend zijn voor het ruimtelijk concept van deze rituele ruimten: de *praktische* functie, de *esthetische* functie en de *rituele* functie.²⁵ De *praktische* functie gaat over de *ligging*, *bewegwijzering* en *begrenzing* van de ruimte, als ook over te maken keuzes in de basisaankleding ervan, zoals type meubilair, stoffering van de ruimte, planten en bloemen. Hierbij spelen praktische afwegingen rond veiligheid, bruikbaarheid, onderhoud en flexibiliteit een rol.²⁶ Bij de *esthetische* functie gaat het over keuzes in sfeer en uitstraling, bedoeld om de zintuigen van bezoekers aan te spreken, iets bij hen teweeg te brengen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan muziek, kleur, geur, schilderkunst, glas, natuur, sculptuur, installaties en textiel in de ruimte. Tot slot: de *rituele* functie betreft de aanwezigheid van objecten om ritueel handelen te faciliteren zoals symbolische objecten om te gebruiken bij het herdenken van overledenen (zoals steentjes met naam), religieuze devotionalia en spirituele lectuur.

Geleefde ruimte

Het tweede element in de triade van Lefebvre noemt hij *space of representation* en wordt in Nederlandstalige literatuur vertaald naar *geleefde ruimte*. Deze dimensie gaat over de symbolische betekenis van de ruimte, zoals bezoekers die toekennen aan de ruimte en hoe zij deze beleven in relatie tot de omgeving waarin de ruimte zich bevindt. Een voorbeeld hiervan is de symbolische waarde van kerkgebouwen als dragers van de christelijke cultuur, waar de Nederlandse identiteit in wortelt. Het feit dat ook een grote groep niet gelovige Nederlanders waarde hecht aan het behoud van kerkgebouwen, is mogelijk te verklaren vanuit deze symbolische waarde, zo stellen godsdienstsociologen Joris Knegting en Paul Vermeer in de recente meting *God in Nederland 1966-2024*.²⁷

Aan eenzelfde sacrale ruimte kunnen meerdere symbolische betekenissen worden toegekend. Dit kan spanningen opleveren, maar ook verbinding. Zo worden in het genoemde manifest voor stilte-ruimtes in het onderwijs meerdere symbolische

---

²⁴ <https://iederin.nl/studenten-en-scholieren-lanceren-toolkit-voor-stilte-ruimtes/>," geraadpleegd 16-08-2025.

²⁵ Holsappel-Brons, "Ruimte voor stilte," 237-66.

²⁶ Holsappel-Brons, "Ruimte voor stilte," 212-35.

²⁷ Knegting, Joris, van Lieburg, Fred A. en Paul A.D.P. Vermeer, *God in Nederland: 1966-2024* (HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam, 2025), 5, samenvatting in pdf online geraadpleegd op 15-08-2025: www.hdcvu.nl/godinnederland.

betekenissen van zo'n ruimte genoemd: een *rustige ruimte* waar je kunt ontprikkelen en uitrusten (noodzakelijk vanwege psychische of lichamelijke handicap, stress of werkdruk), als ook een *plek voor gebed of meditatie* (gemotiveerd vanuit religieuze behoeften). Deze motieven zijn nog weer anders dan de symbolische betekenis die docenten levensbeschouwing toekennen aan stilteruimtes: een plek om los te laten, een ruimte voor *persoonsvormend ritueel*, om jezelf te vinden en in contact te komen met spirituele dimensies.²⁸ Diverse motieven dus, die hier niet persé conflicteren, maar naast elkaar lijken te kunnen bestaan.

Ruimtegebruik ('speelruimte')

Het derde en laatste element in zijn *spatial triad* noemt Lefebvre *spatial practice*. Deze dimensie gaat over hoe mensen de ruimte waarnemen, gebruiken en in hun gebruik ook kunnen omvormen en een andere betekenis toekennen. Ik heb deze dimensie hier vertaald als *ruimtegebruik*, met tussen haakjes 'speelruimte' om te benadrukken dat deze gaat over ruimtelijke *dynamiek*, waarin als het ware 'gespeeld' wordt met de betekenis van de ruimte via de praktijken die erin plaats vinden. Daarbij kun je de ruimte zien als *speelveld*, en zijn de praktijken als een *spel* dat volgens bepaalde *spelregels* gespeeld kan worden. Dat spel en die spelregels worden ingekaderd door het ruimtelijk concept dat ten grondslag ligt aan de ruimte, maar dat concept kan door het gebruik ervan in de loop der tijd evolueren tot iets anders. In deze speelruimte - of ruimtegebruik - spelen *persoonlijke macht* en *eigenaarschap* een rol. Dit kan zich bijvoorbeeld uiten in het toe-eigenen van een open, inclusief bedoelde ruimte door religieuze bezoekers die er religieuze objecten zoals gebedskleden of een christelijk kruis aan toevoegen.²⁹ Ook kan een sacraal bedoelde ruimte sacraliteit verliezen als deze vooral gebruikt wordt voor alledaagse lunches of vergaderingen. Beheerders bepalen hier over het algemeen welke *speelruimte* ze accepteren. Zo blijkt uit veldonderzoek van religiewetenschapper Martha Hoffenkamp naar stilteruimtes in het onderwijs dat docenten levensbeschouwing praktisch gebruik van de stilteruimte als kolfruimte of EHBO-post acceptabel vinden, maar dat dit niet geldt voor gebruik van de ruimte als opbergplek voor kantoorpullen of stoelen.³⁰

---

²⁸ Hoffenkamp, Martha R, "Kaarsen in de klas: Rituele handelingen op katholieke scholen - plaats, tijd en symboliek" (Doctoral Thesis, Radboud University, 2025), WorldCat.org (1492309834), 128.

²⁹ Holsappel-Brons, "Ruimte voor stilte," 374.

³⁰ Hoffenkamp, "Kaarsen in de klas," 129.

2.2. Kernbegrip 2: ritueel

Het tweede kernbegrip in dit onderzoek is *ritueel*. Daaronder versta ik in navolging van theoloog en professor in de rituele studies Thomas Quartier praktijken die betrokkenen als betekenisvol ervaren en waarin symboliek wordt gebruikt uit een bestaand (sacraal) betekenissysteem. Een ritueel kent een min of meer gestructureerde opbouw, die voor betrokkenen structurerend werkt.³¹ Ik behandel hier drie basisdimensies van ritueel uit het vakgebied van de *rituele studies: betekenis, structuur en rituele competentie*.

Rituele betekenis

Kenmerkend voor een ritueel is dat dit symbolisch het alledaagse overstijgt, en daarin een eigen *betekenis* krijgt. Religiewetenschapper Catherine Bell beschrijft in haar handboek *Ritual: Perspectives and Dimensions* een spectrum van symbolische betekenissen van rituelen en onderscheidt daarbij verschillende genres.³² Ik vat deze hier samen in vier hoofdgenres: (1) overgangsrituelen/ rites-de-passage, (2) cyclische rituelen, (3) uitwisselingsrituelen en (4) feesten en vasten.

Het genre *overgangsrituelen of rites-de-passage* omvat rituelen die overgangen in de *levensloop* markeren, zoals geboorte, volwassen worden, huwelijk en sterven.³³ Het gaat hierbij volgens Bell niet alleen om overgangen die gekoppeld zijn aan de biologische levensloop, maar ook om overgangen in deelname aan het *sociale, maatschappelijke* leven. Dit kan bijvoorbeeld een overgang zijn in carrière, zoals een baanwisseling, arbeidsongeschiktheid of met pensioen gaan. Als apart genre noemt Bell overgangsrituelen rond machtswisseling in de politiek.

Het tweede genre *cyclische rituelen* betreft rituelen die het cyclische verloop van de *tijd* markeren in dagen, maanden, jaren.³⁴ Het kan hier gaan om betekenisvolle alledaagse gewoonten zoals een ochtend- of avondritueel, als ook om rituelen die seizoenswisselingen markeren zoals de winter- en zomerzonnwende. Ook het jaarlijks herdenken van historische gebeurtenissen en herdenkingsbijeenkomsten voor overleden dierbaren kun je zien als cyclische rituelen. In rituele *herdenking* is er behalve de cyclische tijdsdimensie ook een relatie met lineaire tijd van *verleden – heden –*

---

³¹ Deze omschrijving refereert aan structuur en betekenis als basisaspecten van ritueel, zoals beschreven in: Quartier, Thomas, "Deathbed Rituals: Roles of Spiritual Caregivers in Dutch Hospitals," *Mortality* 15 (2 2010): 110-13. doi:10.1080/13576275.2010.482769.

³² Bell, Catherine, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (Oxford University Press, 2009, 1997), 91-138.

³³ Bell, *Ritual*, 94-102 en 128-35.

³⁴ Bell, *Ritual*, 102-108.

toekomst. Een interessant voorbeeld in dit kader is hoe we ons verhouden tot overleden dierbaren. Uit onderzoek van Thomas Quartier naar herdenkingsrituelen rond de jaarlijkse christelijke herdenkingsdag Allerzielen blijkt dat hierin een verschuiving is waar te nemen van een gerichtheid op loslaten van de nabestaande vanuit geloof in een hiernamaals of hemel (*discontinuïteit*) naar een gerichtheid op vasthouden van de relatie met de overledene zoals die voor overlijden was, door herinneringen aan de overledene te koesteren via foto's, objecten en verhalen (*continuïteit*).³⁵ Hieruit spreekt een sterke gerichtheid op verbinding met het *verleden*.

Het derde genre betreft *uitwisselingsrituelen* waarin symbolisch iets met *het heilige* wordt uitgewisseld, vaak bedoeld om het lot gunstig te stemmen.³⁶ Dit betreft bijvoorbeeld *gebed* of *offers* brengen aan een god of godin om een gekoesterde wens in vervulling te laten gaan, of *bezweringsrituelen* om heil en genezing te vinden bij ziekte. Bij offers kun je denken aan bloemen leggen en kaarsjes opsteken, maar ook aan het gooien van muntjes in een wensfontein.³⁷ Een traditioneel katholiek ritueel is bijvoorbeeld om een kaarsje te branden bij Maria (moeder van god) en haar te vragen om heling bij ziekte of troost bij rouw.

Het vierde genre omvat rituelen rond *feesten en vasten*.³⁸ Hierbij gaat het om collectief gedeelde tradities en *publiek* gevierde *religieuze en/of culturele* feesten of vastenperiodes zoals de islamitische ramadan of de katholieke vastenperiode voorafgaand aan pasen, van oudsher ingeluid met carnaval ("vastenavond"). Kenmerkend voor deze rituelen is de sterke publieke gehechtheid aan traditionele feesten, omdat deze zo bepalend zijn voor ons gevoel van verbinding met onze culturele en religieuze wortels en identiteit. In Nederland zijn met name christelijke feesten geborgd in nationale feestdagen. Voor zowel christelijke als niet-christelijke Nederlanders zijn deze belangrijke onderdelen van de Nederlandse cultuur en identiteit zoals ook blijkt uit de recente meting *God in Nederland 1966-2024*: vrijwel alle Nederlanders (96%) hechten aan behoud van deze feestdagen, terwijl slechts 26% van

---

³⁵ Quartier, Thomas, "Mourning Rituals – Between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," *International Journal for the Study of the Christian Church* 10, no. 4 (2010): 334–50, <https://doi.org/10.1080/1474225X.2010.507735>.

³⁶ Bell, *Ritual*, 108-20.

³⁷ Antropoloog Eric Venbrux deed bijvoorbeeld een interessante studie hiernaar: Eric Venbrux, "Ritual Space and Ritual Gesture: Three Types of Ritual Communication in throwing Coins into the Water" in Paul Post en Arie Molendijk, *Holy Ground*, 301-312.

³⁸ Bell, *Ritual*, 120-128.

de Nederlanders voorstander is van uitbreiden van nationale feestdagen met niet-christelijke religieuze feestdagen.³⁹ Dat neemt niet weg dat steeds meer Nederlanders (ook) andere religieuze feesten vieren zoals het islamitische Suikerfeest (afsluiting van de Ramadan) en het hindoeïstische Holi (kleurenfeest). Ook vieren we een divers palet aan inmiddels ook min of meer traditionele feesten die je als seculier-sacraal kunt beschouwen zoals Gay Pride (LHBTI+ community) en Wereldlichtjesdag (wereldwijde herdenking van overleden kinderen).

Rituele structuur

Een ritueel kan een meer of minder formele structuur hebben waarin meer of minder vaste spelregels worden gevolgd die deelnemers structuur bieden. Als het gaat over rituele structuur wordt vaak gerefereerd aan het basiswerk van Victor Turner, die spreekt over *structuur* en *anti-structuur*, en daarbij het begrip *liminaliteit* introduceert. Dit begrip verwijst naar het specifieke contrast, de eigen tijd en eigen plaats waarin een ritueel plaatsvindt, waardoor het transformerend kan werken. In elk ritueel zijn drie fasen te onderscheiden: scheidingsfase (losmaken van het alledaagse), transformatiefase (“rituele magie”) en integratiefase (integreren van rituele transformatie in dagelijks leven).⁴⁰ Volgens Ronald Grimes kent elk ritueel zeven elementen: *rituele actie*, *rituele actoren*, *rituele plaats*, *rituele groep*, *rituele tijd*, *rituele taal*, *rituele objecten*.⁴¹ Catherine Bell onderscheidt zes kenmerken van rituele activiteiten: *formalisme*, *traditionalisme*, *sacraal symbolisme*, *onveranderlijkheid*, *regelbepaaldheid*, en *performance*.⁴² In navolging van Grimes en Bell onderscheid ik drie vormen ritueel handelen die van elkaar verschillen in vormvastheid van de structuur: *riten*, *ritualisering* en *ritualisatie*.

Riten zijn grotendeels vaststaande traditionele rituelen, zoals traditionele rites-de-passage, vaste elementen in kerkvieringen en sacramenten zoals doop, ziekenzalving of wijding tot priester. Kenmerkend voor riten is dat de structuur en uitvoering ervan relatief *vormvast* is, net als de gebruikte symboliek, die doorgaans stevig geworteld is in een religie en/of cultuur- een zogenoemde ‘chain of memory.’

Bij *ritualisering* gaat het om het doelbewust ontwikkelen van een nieuw of vernieuwend ritueel. Het gaat hier om het creatief en vernieuwend inzetten van

---

³⁹ Knegting, Van Lieburg en Vermeer, *God in Nederland 1966-2024*, 4-5.

⁴⁰ Turner, Victor W., *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Cornell University Press, 1966), 95.

⁴¹ Grimes, Ronald L., *The Craft of Ritual Studies* (Oxford University Press, 2014), 235-37.

⁴² Bell, *Ritual*, 138-171.

traditionele ritën, zoals voordragen van niet-bijbelse gedichten in religieuze vieringen en nieuwe stervensrituelen als alternatief voor het sacrament van de ziekenzalving.⁴³ Een ritualisering is nooit helemaal nieuw, er is altijd een link met dat wat al was. Het vraagt rituele creativiteit en competentie om dit op een betekenisvolle wijze vorm te geven, die voldoende herkenbaar is voor deelnemers, waardoor het ritueel voor hen nog steeds structurerend of ordenend kan werken.⁴⁴ Een risico van ritualisering is dat er een voor deelnemers onherkenbare en onbegrijpelijke mix van symboliek uit de natuur, uit oosterse en westerse religies en culturele tradities ontstaat die daardoor geen rituele betekenis of werking meer heeft voor de deelnemers.

Bij *ritualisatie* gaat het tenslotte over betekenisvolle gewoonten zoals een ochtend- of avondritueel. Het verschil met ritualisering is dat het niet doelbewust gaat om een ritueel ontwikkelen, maar dat een bepaalde handeling in de loop der tijd betekenisvol wordt en zo de functie van een ritueel krijgt. Kenmerkend voor een ritualisatie is dat het een *patroonmatig* karakter heeft en op zichzelf niet nuttig is.⁴⁵

Rituele competentie

Als het gaat over de rituele competentie van geestelijk verzorgers onderscheiden de theologen en geestelijk verzorgers Erik Olsman en Sjaak Körver drie basisvaardigheden: kunnen werken met *verbeelding*, *levensbeschouwelijke diversiteit* en de *profetische rol*.⁴⁶

Wat betreft werken met *verbeelding* is het kunnen inzetten van passende, betekenisvolle symboliek in het ritueel een cruciale vaardigheid. Quartier citeert in dit verband antropoloog Edward Evans-Pritchard die treffend stelt: “the symbol is what it symbolizes.”⁴⁷ Een symbolisch object vertelt altijd iets over degene die dit object uitkiest. Theoloog Louis-Marie Chauvet zegt over liturgische symbolen: “they introduce us to a realm to which they themselves belong.”⁴⁸ Een ritueel is alleen betekenisvol als betrokkenen de symboliek in het ritueel kunnen verbinden met een voor henzelf betekenisvolle werkelijkheid die het ritueel overstijgt. Dit gegeven brengt ons meteen bij

---

⁴³ Grimes, Ronald L., *The Craft of Ritual Studies*, 246.

⁴⁴ Quartier, Thomas, “Deathbed Rituals,” 107–21.

⁴⁵ Grimes, Ronald L., *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage* (University of California Press, 2000), 29.

⁴⁶ Olsman, Erik & Körver, Sjaak. “De rituele competentie van geestelijk verzorgers: Verbeelding, levensbeschouwelijke diversiteit en profetische rol.” In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, redactie Körver, J. W. G., E. Olsman, en X. J. S. Rosie (Eburon, 2021), 314-21.

⁴⁷ Geciteerd in Quartier, Thomas. “Personal Symbols in Roman Catholic Funerals in the Netherlands,” *Mortality* 14 (2 2009): 139, doi:10.1080/13576270902807961.

⁴⁸ Quartier, “Personal Symbols”, 139.

de tweede vaardigheid: hanteren van *levensbeschouwelijke diversiteit*.

Wanneer begeleiders en deelnemers aan een ritueel verschillen in levensbeschouwelijke identiteit dan vergt dit vaardigheid om deze verschillen te overbruggen via de ingezette symboliek. Een interessant voorbeeld op dit gebied is gebruik van persoonlijke symbolen bij uitvaarten. Chauvet spreekt in dit verband over het bewaken van de *symbolische driehoek*: een symbool moet betekenisvol zijn voor (1) de overledene, (2) de nabestaanden en (3) de traditie van waaruit de begeleider van het ritueel werkt. Quartier bespreekt voortbouwend op Chauvet hierbij het risico op een *symbolische breuk*: wanneer er onvoldoende link is met een traditie, kan het symbool als *triviaal* en te particulier worden ervaren. Anderzijds kan een traditioneel religieus symbool voor deelnemers die de traditie niet kennen betekenisloos zijn (*hiëratisme*).⁴⁹

De laatste vaardigheid die Olsman en Körver onderscheiden, de *profetische rol*, raakt aan de liturgische rol van *voorganger* die persoonlijk leed verbindt met iets gemeenschappelijks, iets wat het individuele overstijgt en mensen met elkaar verbindt. Denk bijvoorbeeld aan een stille tocht na een schokkend geweldsdelict of bijeenkomst met nabestaanden na een suïcide. In relatie tot liturgisch ritueel is er ruwweg onderscheid te maken tussen de rol van *begeleider* en de rol van *voorganger*. De begeleider faciliteert het ritueel en de voorganger voert de rituele handeling uit. Ruwweg zijn er in het begeleiden van een ritueel twee strategieën: die van *wichelroedeloper* en van *loodgieter*. De wichelroedeloper maakt vooral ruimte om als vanzelf iets te laten ontstaan, de loodgieter geeft op praktische wijze, bewust en doelgericht invulling aan rituele elementen. In de praktijk kan ritueel handelen een mix zijn van beide strategieën.⁵⁰

Tot slot wil ik hier het concept *basale rituele competentie* benoemen, zoals Paul Post dit introduceert. Hij definieert dit als: “the capacity to represent, to act symbolically, and particularly to connect these representations and expectations, these dreams and ideals with concrete rites, symbols and places.”⁵¹ Deze basale competentie is volgens hem niet alleen vereist voor professionele ritueelbegeleiders of voorgangers, maar voor ieder die een individueel ritueel uitvoert. Denk bijvoorbeeld aan het schrijven in een intentieboek, het inrichten van een thuisaltaar voor een overleden dierbare of het

---

⁴⁹ Chauvet, Louis -Marie, and Patrick Madigan, *Symbol and Sacrament: A Sacramental Reinterpretation of Christian Existence* (The Liturgical Press, 1995), 330-39 en Quartier, “Personal Symbols”, 141-144.

⁵⁰ Grimes, Ronald L., *Deeply into the bone*, 2000.

⁵¹ Post, Molendijk en Kroesen, *Sacred Places in Modern Western Culture*, 59.

opsteken van een kaarsje. In deze context is ook het door Post en Molendijk beschreven concept *open sacraliteit* interessant, wat zij linken aan deze basaal ritueel-symbolische competentie. Zij bedoelen hiermee symboliek die voor veel mensen rituele of sacrale betekenis heeft, ongeacht hun levensbeschouwing. Als voorbeelden hiervan noemen ze elementen uit de natuur: water, vuur, licht, aarde, bloemen, stenen, schelpen, vlinders.⁵²

2.3. Kernbegrip 3: sacraliteit

Over wat *sacraal* is -en wat juist niet- is veel geschreven. Met oog op het doel van deze scriptie kies ik voor een brede definitie van sacraliteit, in navolging van Paul Post, toonaangevend waar het gaat om onderzoek naar rituele ruimte in hedendaags Nederland. Sacraliteit beziet Post als breed *domein* met “aan de ene kant *religie* verbonden met institutie, traditie en autoriteiten (vgl. islam, jodendom, christendom, kerken), en aan de andere kant *religiositeit* of *spiritualiteit* gedragen door vaak primair op het individu gerichte vormen van sacraliteit en ritualiteit.”⁵³ Historicus Matthew Evans benoemt binnen deze bandbreedte vier lagen waarop *the sacred* zich manifesteert: *personal sacred*, *spiritual sacred*, *civil sacred* en *religious*.⁵⁴ Filosoof Gabriël van den Brink onderscheidt een vergelijkbare gelaagdheid van persoonsgebonden, maatschappelijk georganiseerde en globale sacraliteit, die hij samenvat als dimensies in vindplaatsen van het hogere: *sacraal – sociaal - vitaal* en *lokaal – nationaal – globaal*.⁵⁵ Vanuit de godsdienstpsychologie ligt het accent op het streven naar *verbinding* met die diverse te onderscheiden lagen. Zo hanteert psycholoog Eltica De Jager Meezenbroek deze definitie van spiritualiteit als basis van meetinstrumenten voor spirituele diagnostiek: “*Spirituality as one’s striving for and experience of connection with oneself, connectedness with others and nature and connectedness with the transcendent.*”⁵⁶ Dit streven naar verbinding met ons zelf, met anderen, met de natuur en met het transcendente doen we op uiteenlopende manieren en met links naar diverse betekenisvelden.

---

⁵² Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 77 en Post, *Sacred Places in Modern Western Culture*, 20 en 34.

⁵³ Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 24.

⁵⁴ Evans, Matthew T., “The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts,” *Review of Religious Research* 45, no. 1 (2003): 32–47, <https://doi.org/10.2307/3512498> en Molendijk, Arie, “The Notion of The Sacred”, in Post en Molendijk, *Holy Ground*, 82.

⁵⁵ Van den Brink, “Vindplaatsen van het hogere,” 486.

⁵⁶ De Jager Meezenbroek, Eltica, Bert Garssen, Machteld van den Berg, Dirk van Dierendonck, Adriaan Visser, en Wilmar B. Schaufeli, “Measuring Spirituality as a Universal Human Experience: A Review of Spirituality Questionnaires,” *Journal of Religion and Health* 51, no. 2 (2012): 338, <https://doi.org/10.1007/s10943-010-9376-1>.

Sacrale betekenisvelden

Op grond van diverse empirische onderzoeken naar moderne sacrale ruimten in Nederland stelt Paul Post dat we ons hierbij ruwweg verhouden tot vijf betekenisvelden, door hem *fields of the sacred* genoemd: (1) religie, (2) heling en troost (3) herdenking, (4) kunst en cultuur en (5) vrije tijd.⁵⁷ Met het betekenisveld *religie* bedoelt hij alle aan religieuze instituties zoals kerken en moskeeën verbonden tradities, betekenisvolle rituelen en ruimten, waaronder ook morele ruimte. Met het betekenisveld *heling en troost* bedoelt hij rituelen en ruimten die ingericht zijn om heling, genezing of verlossing van onheil te bieden – dit kunnen zowel religieuze als seculiere ruimten en rituelen zijn. Het betekenisveld *herdenking* omvat rituelen en ruimten rond het herdenken van overleden dierbaren, waaronder bijvoorbeeld uitvaarten maar ook evenementen rond bijvoorbeeld Allerzielen. Het betekenisveld *kunst en cultuur* gaat over de sacrale betekenis of diepe beroering die een bezoek aan theater, museum of cultureel erfgoed voor bezoekers kan hebben. Hierin speelt esthetiek een centrale rol: wat brengt een kunstwerk of theaterstuk bij mensen teweeg? Dit veld van kunst en cultuur raakt aan het laatste betekenisveld *vrije tijd* wat betrekking heeft op de sacrale betekenis van toerisme, sport en recreatie in de natuur. Ook op reis gaan en de populariteit van pelgrimages kun je onder dit veld scharen volgens Post. Het gaat er in dit betekenisveld vooral om je even te kunnen onttrekken aan de dagelijkse hectiek en zo tot rust en ontspanning te komen.

Sacrale profielen

Wat betreft sacrale profielen van moderne sacrale ruimten onderscheidt Post twee polen: aan de ene kant een *open* sacraal profiel, waarbij vooral universele sacrale symboliek aanwezig is zoals natuursymboliek en aan de andere kant sacrale ruimten die gekoppeld zijn aan een *chain of memory* van instituties en tradities. Deze *chain of memory* kan zowel religieus als seculier van aard zijn, maar er is altijd sprake van een expliciete link tussen het heden en het verleden.⁵⁸

Binnen deze polen is een scala aan moderne sacrale ruimten te onderscheiden, die te typeren zijn als een bij kernbegrip 1 reeds geïntroduceerde *heterotopie*. Post gebruikt het concept *heterotopie* als aanduiding voor moderne sacrale plekken waar de vijf beschreven *fields of the sacred* uit de hedendaagse westerse cultuur aan elkaar raken

---

⁵⁷ Post en Molendijk, *Holy Ground*, 2010 en Post, Molendijk en Kroesen, *Sacred Places*, 40-48.

⁵⁸ Post, Molendijk en Kroesen, *Sacred Places*, 19-20.

en deels overlappen.⁵⁹ Hij ontleent dit concept aan de Franse cultuurfilosoof Michel Foucault. In essentie fungeert een heterotopie volgens Post als een rituele speelplaats van *contrast, perspectief en verbeelding*: “heterotopies are playgrounds that open up perspectives in the middle of the functional, everyday orientation of homes, offices and factories, playgrounds which literally provide a place for enchantment, a pause, a reference to the fact that things could be different, for dreams, visions and transcendence, if people want that.”⁶⁰ Inherent aan een heterotopische ruimte is het spanningsveld tussen streven naar toegankelijkheid en verbinding enerzijds tegenover apart zetten en contrast anderzijds.

Volgens Post en Holsappel-Brons is een stiltecentrum een voorbeeld van zo'n moderne heterotopie. Holsappel-Brons onderscheidt op basis van studies bij in totaal ruim 200 stiltecentra vijf typen stiltecentra: (1) *baken* (2) *tempel* (3) *gedenkplek*, (4) *vrijplaats* en (5) *cocon*.⁶¹ Wat betreft deze *sacrale profielen* van stiltecentra is er een verschuiving in de tijd zichtbaar: hadden stiltecentra in de jaren zeventig en tachtig in Nederland nog een duidelijke christelijk-religieuze signatuur (*baken*), in de jaren negentig werd deze multireligieuze van aard (*tempel*) en vanaf 2000 werd in stiltecentra vaker gekozen voor een niet expliciet religieuze universele inrichting met focus op kunst of natuurobjecten (*vrijplaats*), een plek om overledenen te herdenken (*gedenkplek*) al dan niet in combinatie met uitnodigingen tot (spiritueel getinte) bezinning of meditatie (*cocon*). Verwijzingen naar religies werden daarbij ingeperkt tot een representatie daarvan in symbolische objecten zonder hieraan gekoppelde rituele mogelijkheden. Zo evolueerde het stiltecentrum de afgelopen decennia van een plek voor religieuze devotie naar een plek gericht op het bevorderen van menselijk welzijn.⁶²

Een interessant voorbeeld van een onderzoek in het kader van het stiltecentrum als rituele plek met een mix van sacrale betekenissen zoals *troost, heling, religie* en *gedenken* is dat van geestelijk verzorger Madeleine Kievit; zij onderzocht het individuele ritueel van een tekst schrijven in een intentieboek.⁶³ Kievit vergeleek in twee ziekenhuizen teksten in intentie-boeken uit 1993 en uit 2012. Hieruit bleek dat de vorm en inhoud van de persoonlijke teksten in deze periode verschoof van religieus gebed,

---

⁵⁹ Post, Molendijk en Kroesen, *Sacred Places*, 41.

⁶⁰ Post, Molendijk en Kroesen, *Sacred Places*, 54 en Post, *Voorbij het kerkgebouw*, 100-110.

⁶¹ Holsappel-Brons, “ruimte voor stilte,” 378-79 en 183-90.

⁶² Holsappel-Brons, “Stilte vorm geven,” 24-25.

⁶³ Kievits, Madeleine en Aly Meijer, “Wat ik nog zeggen wilde... Een verkennend onderzoek naar intentieboeken in ziekenhuizen,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, jaargang 17, no. 76 (2015): 10-17.

gericht op redding, zegen en verhoor van lijden naar meer psychologisch en seculier-sacraal getinte uitingen van emoties en wensen om kracht, hulp en bescherming. Daarnaast nam het aantal berichten waarin overleden dierbaren *persoonlijk* aangesproken werden toe ten opzichte van gerichtheid op een heilige of godheid. Deze ontwikkeling sluit aan bij maatschappelijke trends zoals ontkerkelijking en een in zorginstellingen steeds populairder wordende holistische visie op gezondheid, geïnspireerd door de WHO (World Health Organization) en het concept positieve gezondheid (www.iph.nl).

2.4. Besluit: theoretisch analysekader veldonderzoek

Om te komen tot een samenhangend analysekader voor mijn veldonderzoek naar rituele ruimten in het ziekenhuis breng ik de in dit hoofdstuk gepresenteerde kernbegrippen met elkaar in verband. Dit doe ik aan de hand van de in de aanleiding en doelstelling geïntroduceerde *ruimtelijke triade* die de kernbegrippen (1) *plaats*, (2) *ritueel* en (3) *sacraliteit* tezamen vormen. Hierbij fungeert *plaats* als analytische lens om de *sacrale* betekenis en *rituele* praktijken in beeld te brengen binnen de context van die plaats.⁶⁴

Door rituele ruimten met deze lens te analyseren hoop ik inzicht te krijgen in de betekenis van en behoefte aan deze ruimten, met oog voor de machtsverhoudingen in beheer en gebruik ervan, als ook de daarbij ervaren spanningen en verbindingen. Dit doe ik in de volgende hoofdstukken middels een theoretische reflectie op de resultaten uit het veldonderzoek, aan de hand van de kernbegrippen uit de ruimtelijke triade. Die doe ik apart voor de observaties (eind hoofdstuk 3) en de interviews (eind hoofdstuk 4).

In tabel 2.1 geef ik mijn theoretisch analysekader schematisch weer. Hierin benoem ik voor elk van de drie kernbegrippen de centrale dimensies en aspecten, zoals die uit de in dit hoofdstuk besproken literatuur naar voren komen. De twaalf dimensies die ik hier onderscheid vormen de basis van de analytische lens in mijn veldonderzoek. De cursief weergegeven aspecten dienen als *sensitiverende* of *richtinggevende* begrippen en niet als vaststaande indicatoren, om zo voldoende ruimte te laten voor dat wat in de observaties en interviews naar boven komt.⁶⁵

---

⁶⁴ Ik volg hierin de analytische benadering van Paul Post en Jorien Holsappel-Brons, zoals bijvoorbeeld beschreven in Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 82-88 en Holsappel-Brons, *Ruimte voor Stilte*, 59-65.

⁶⁵ Ik beschouw deze aspecten hiermee als *sensitizing concepts* zoals onder andere beschreven door Bowen, Glenn A., "Grounded Theory and Sensitizing Concepts," *International Journal of Qualitative Methods* 5, no. 3 (2006): 12-23. <https://doi.org/10.1177/160940690600500304>.

Tabel 2.1. Analyse kader veldonderzoek naar rituele ruimte in het ziekenhuis

RUIMTELIJKE TRIADE	OPERATIONALISERING
1) Plaats	<ul style="list-style-type: none"> - ruimtelijk concept (<i>praktische, esthetische en rituele functionaliteiten</i>) - geleefde ruimte (<i>symbolische betekenis/ ervaren spanning en verbinding</i>) - ruimtegebruik (<i>eigenaarschap en persoonlijke macht in beheer en gebruik</i>)
2) Ritueel	<ul style="list-style-type: none"> - rituele betekenis (<i>overgang/ cyclisch/ uitwisseling/ feesten en vasten</i>) - rituele structuur (<i>rite/ ritualisering/ ritualisatie</i>) - rituele competentie (<i>voorganger/ begeleider/ basale rituele competentie</i>)
3) Sacraliteit	<ul style="list-style-type: none"> - sacraal profiel (<i>heterotopisch/ link met 'chain of memory'/ open-sacraal</i>) - betekenisveld religie (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld heling (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld herdenken (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld kunst en cultuur (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld vrije tijd (<i>objecten en behoeften</i>)

3. Casestudy Máxima Medisch Centrum

In dit hoofdstuk beantwoord ik middels een casestudy onderzoeksvraag 2: *Welke rituele ruimten zijn er in een hedendaags ziekenhuis, en welke rituele handelingen zijn aan die ruimten verbonden?* Ik start met uitleg over de werkwijze en casus, en beschrijf daarna de resultaten.

3.1. Werkwijze casestudy

Een casestudy is een onderzoeksstrategie die een diepgaande analyse oplevert van een afgebakende praktijk. Het gaat om arbeidsintensief onderzoek, waarin kwalitatieve gegevens worden verzameld via een mix van onderzoeksmethoden zoals documentenanalyse, open waarneming en gesprekken op locatie. Een casestudy is gericht op het in kaart brengen van variatie in gegevens, niet op het kwantificeren van waarnemingen of thema's.⁶⁶ Deze methode past bij de 'Sherlock Holmes'-lens zoals ik schetste in de probleemstelling in dit onderzoek.

De afgebakende praktijk in deze casestudy is Máxima Medisch Centrum (MMC) locatie Veldhoven. Het feit dat mijn onderzoeksvraag in dit ziekenhuis actueel is, als ook dat ik vanuit mijn stage bekend ben bij MMC, maakten dat ik soepel toegang kreeg tot documenten, mocht observeren in het ziekenhuis en interviewkandidaten kon vinden voor mijn veldonderzoek. In dit hoofdstuk beschrijf ik de werkwijze en resultaten van de *documentanalyse* en *observaties* op locatie. Deze resultaten vormen input voor de topiclist en fotoselectie die als leidraad dienden in de diepte-interviews met zorgmedewerkers van MMC over betekenis, gebruik en behoeften aan rituele ruimten. In hoofdstuk 4 beschrijf ik de werkwijze en resultaten van deze interviews.

Documentanalyse

In de documentenanalyse bestudeerde ik een combinatie van openbare nieuwsberichten, notities van levensbegeleiders van MMC en het intentieschrift dat in het stiltecentrum ligt:

- nieuwsberichten op de website van MMC: opening van stiltecentrum en islamitische gebedsruimte (2021), opening van de AYA Lounge (2024), nieuwbouwplannen (2025);
- lijstjes wensen en uitgangspunten voor het stiltecentrum en de islamitische gebedsruimte;

---

⁶⁶ Verschuren, P.J.M., en Hans Doorewaard, *Het ontwerpen van een onderzoek*. Zesde druk (Boom uitgevers, 2021), 158-160 en 178.

- inhoud intentieschrift periode 14 februari 2024 – 15 februari 2025;
- inspiratieteksten in waakkoffer;
- begeleidende tekst bij herinneringsritueel voor overleden kinderen;
- overzicht van feesten en andere bijzondere dagen waar aandacht voor is in stiltecentrum.

Observaties

Op drie verschillende dagdelen heb ik (ongeveer 6 uur in totaal) geobserveerd in en rond het stiltecentrum. In bijlage A heb ik de topiclist voor de observaties opgenomen. Deze observaties beogen in beeld te brengen hoe rituele ruimten eruit zien en welke gebruikssporen van rituele handelingen er waarneembaar zijn, zoals teksten in het intentieschrift, gebruikte handdoeken en brandende kaarsjes. Daarbij zijn ook bezoekers geobserveerd en vonden soms spontane gesprekken met hen plaats. Omwille van privacy geef ik geen beschrijvingen weer van gesprekken met of handelingen van individuele bezoekers. Deze ontmoetingen zijn uitsluitend benut als (anonieme) input voor de topiclist en de fotoselectie per ruimte (zie bijlage D). Naast de observaties in het stiltecentrum fotografeerde ik met oog op het betekenisveld *kunst/cultuur* een selectie van de aanwezige kunst op de gangen van MMC. In relatie tot het betekenisveld *vrije tijd* was het verder een optie om *teamkamers*, *wachruimten* en *huiskamers* te fotograferen. Echter, omdat er veel van dit soort ruimten zijn, als ook dat het moeilijk was om hier foto's te maken zonder mensen erop, heb ik besloten om deze niet te fotograferen. Als alternatief neem ik deze ruimten wel mee als topic bij het bespreken van de *zithoeken* in het stiltecentrum.

3.2. Resultaten casestudy

In deze casestudy heb ik via documentanalyse en observaties drie rituele ruimten in het MMC in kaart gebracht: (1) het *stiltecentrum*, (2) de *islamitische gebedsruimte* en (3) *mobiele rituele ruimte (verzamelcategorie)*. Per rituele ruimte schets ik globaal het *sacraal profiel* en de *praktische, esthetische en rituele functionaliteiten*.

Stiltecentrum

In 2021 is het huidige stiltecentrum geopend. Dit centrum heeft een *heterotopisch* sacraal profiel dat raakvlakken heeft met de betekenisvelden *religie* (via religieuze objecten zoals een Mariabeeld, Ohm-symbool in lotusbloem, houten kruis, menorah, boeddha, bijbel), *troost en heling* (via kaarsenbak, intentieschrift en teksten bij de entree

en in de ruimte), *kunst en cultuur* (via glaskunstwerk) en *vrije tijd* (via zithoekjes en teksten die uitnodigen tot rust).

Het stiltecentrum ligt centraal, is duidelijk bewegwijzerd, zichtbaar afgegrensd van de omgeving en toegankelijk, ook voor minder validen. De ruimte bevindt zich op de begane grond in een zijvleugel van het MMC, vlakbij een personeelsingang en in de buurt van de plek waar de nieuwe hoofdingang komt.⁶⁷ Deze locatie is anders dan die van de voormalige katholieke kapel in MMC: deze lag op de derde verdieping, in de buurt van diverse klinische verblijfsafdelingen. De belangrijkste motivatie voor de keuze voor een nieuwe locatie was de betere bereikbaarheid daarvan voor bezoekers. In de 'oude kapel' is nu een facilitaire afdeling gehuisvest. Enkele sacrale objecten en stoelen uit die kapel zijn bij elkaar gezet in een hoek in een ziekenhuisgang.

In ontwerpnotities over de inrichting van het stiltecentrum is *toegankelijkheid* een expliciet speerpunt: "*De ruimte moet een warme, veilige en geborgen uitstraling hebben waarbij iedereen zich welkom voelt en zich terug kan trekken voor een moment van bezinning.*"⁶⁸ In *praktische* zin is dit in de inrichting vertaald naar warme, rustige kleuren en zithoekjes met zachte fauteuils die tezamen beogen deze uitnodigende sfeer neer te zetten. Ook het *digitale scherm* bij de entree is bedoeld om bezoekers uit te nodigen via drie vaste slides die elkaar afwisselen: (1) welkom bij het stiltecentrum voor *rust, kaarsje, meditatie, gebed en inspiratie*, (2) attentie op de *islamitische gebedsruimte* en (3) attentie op opties voor *een luisterend oor* of gesprek met een levensbegeleider. De feitelijke toegang tot het stiltecentrum vraagt om actie: je moet op een knop drukken om de schuifdeuren die de entree vormen te openen, zodat deze niet vanzelf open gaan als mensen in de gang passeren. Dit beoogt rust te geven aan bezoekers.

In het programma van eisen voor het stiltecentrum is veel aandacht voor de *esthetische functie*: "*Op esthetische wijze wordt ruimte gegeven aan de uiting van individuele levensvisies en enkele (grote) collectieve levensbeschouwingen.*"⁶⁹ Zo representeren symbolische objecten in nissen enkele religieuze levensbeschouwingen. Daarnaast hangt voor het raam in het midden van het stiltecentrum abstracte glaskunst die bijdraagt aan sfeervol licht. De ramen geven uitzicht op groene bomen, en binnen sieren enkele planten en (kunst)bloemen de ruimte.

---

⁶⁷ In de periode van mijn observaties was er een tijdelijke hoofdingang elders vanwege een verbouwing.

⁶⁸ MMC, *Beleidsplan Vakgroep Zingeving en Zorgethiek 2022-2026*, 22.

⁶⁹ MMC, *Beleidsplan Vakgroep Zingeving en Zorgethiek 2022-2026*, 22.

Wat betreft *rituele* handelingsmogelijkheden in het stiltecentrum is er op de eerste plaats de *kaarsenbak met elektrische kaarsjes*, die naar verloop van tijd vanzelf uit gaan. De mogelijkheid voor het aansteken van een kaarsje wordt in het beleidsplan benoemd als “*eeuwenoud gebruik in de regio*” dat daarom niet mag ontbreken in het ziekenhuis. Het kaarsje wordt hier beschreven als “*universeel symbool voor troost, nabijheid en herinnering.*”⁷⁰ In het wensenlijstje voor de inrichting van het nieuwe stiltecentrum werd gepleit voor een hoek met echte, brandende kaarsjes. Deze wens verloor het echter van eisen aan brandveiligheid. Als ik in de ruimte was, waren er altijd kaarsjes verlicht, ook zag ik er mensen kaarsjes aansteken. Soms lagen er ‘offertjes’ bij het Mariabeeld naast de kaarsen, zoals muntjes of een rozenkwarts. De tweede mogelijkheid tot ritueel handelen is het *intentieschrift* met pen op een tafel in dezelfde hoek van de ruimte als de kaarsenbak. Op de tafel staat een bakje met koffiekaartjes, waarmee bezoekers gratis koffie kunnen halen bij horeca in het ziekenhuis. Een instructie van de levensbegeleiders vermeldt dat de tafel uitsluitend gebruikt mag worden om te schrijven in het intentieschrift. Vooraan in het schrift staat een wens: “*Wij wensen jou van harte vrede met wat was, vreugde met wat is en alle goeds voor de toekomst.*” Tijdens mijn observaties in het stiltecentrum heb ik de berichten in het intentieschrift gelezen en handmatig het aantal geturfd tussen 14 februari 2024 (de datum van het eerste bericht) en 14 februari 2025. Dit waren er ruim 500. Ongeveer de helft daarvan was geschreven in steeds terugkerende handschriften: navraag bij het team levensbegeleiders leerde dat deze berichten door de levensbegeleiders zelf geschreven zijn, naar aanleiding van patiëntgesprekken, en vaak in combinatie met het aansteken van een kaarsje voor een patiënt. In deze berichten klinken de verschillende levensbeschouwingen van de levensbegeleiders door: waar de een zich bijvoorbeeld richt tot Onze Lieve Vrouwe of Onze Lieve Heer met een gebed of vraag om hoop, licht, vrede, rust of zegen richt een ander zich tot de patiënt en wenst deze draagkracht, vertrouwen, levenslust en liefde. Veel berichten in het intentieschrift zijn te plaatsen binnen het betekenisveld *troost en heling*, waarbij een deel ook *religieus* van aard is. Andere berichten zijn te scharen onder het betekenisveld *herdenken*, dit betreft meestal het gedenken van een overleden naaste of collega. Tot slot schrijven bezoekers soms

---

⁷⁰ MMC, *Beleidsplan Vakgroep Zingeving en Zorgethiek 2022-2026*, 22.

gebeden en spreuken in het schrift, als ook uitingen van dank voor een geslaagde behandeling, gericht aan zorgverleners, Onze Lieve Heer of aan Maria.

De derde rituele mogelijkheid in het stiltecentrum is om er in stilte te *zijn*, te *mediteren* of te *bidden*. Dit kan op een meditatiekussen, bankje of fauteuil in de hoek naast de islamitische gebedsruimte of in het zitje bij de religieuze symbolen. Tijdens mijn observaties vanuit de hoek naast de gebedsruimte voelde ik mijzelf echter niet vrij genoeg om te mediteren wanneer er ook anderen aanwezig waren elders in de ruimte. Deze bezoekers bleven in mijn blikveld, ook na sluiten van het semi-transparante gordijn waarmee de hoek is af te grenzen is van de open ruimte. Dit gordijn voorkwam niet dat binnenkomers even ‘om de hoek’ keken. Het voelde wel prettig om op deze plek ‘gewoon’ te zitten kijken naar het groene uitzicht buiten. Meer in het algemeen is de ruimte zo open dat je je altijd tot elkaar hebt te verhouden wanneer er meer mensen aanwezig zijn. In de ruim zes uur dat ik hier observeerde trof ik er bezoekers van de islamitische gebedsruimte, levensbegeleiders, medewerkers die met een patiënt een kaarsje kwamen opsteken en bezoekers die in een zithoek plaatsnamen. Deze laatste groep vertoonde veelal gedrag van mensen in een wachtruimte, zoals op hun telefoon kijken of iets lezen. In tabel 3.1 benoem ik de fotoslides die ik maakte van het stiltecentrum (te vinden in bijlage D), in cursief aangevuld met specifieke aandachtspunten voor de interviews:

Tabel 3.1. Fotoslide en specifieke aandachtspunten stiltecentrum

slide 1	entree stiltecentrum en islamitische gebedsruimte - <i>toegankelijkheid huidige ligging en inrichting van het stiltecentrum ten opzichte van de voormalige kapel op de derde verdieping</i>
slide 2	overzicht stiltecentrum en toegangsdeur islamitische gebedsruimte - <i>betekenis zithoekjes vergeleken met die van functionele zithoeken zoals in wachtkamers, teamkamers, huiskamers, piketkamers, kolfkamers</i> - <i>betekenis symbolische objecten in de ruimte</i> - <i>afsluitbaarheid gebedsruimte versus openheid zit/meditatiehoek ernaast</i>
slide 3	impressie inrichting stiltecentrum - <i>beleving elektronische kaarsjes</i> - <i>ervaren vrijheid om objecten neer te leggen (zoals rozenkwarts bij Maria)</i> - <i>betekenis en gebruik van rituele functies (intentieschrift, kaarsje, stilte)</i>

Islamitische gebedsruimte

De islamitische gebedsruimte is een apart afsluitbare ruimte binnen het stiltecentrum. Deze ruimte heeft een expliciet *islamitisch religieus* sacraal profiel. In de beleidsdocumentatie wordt de keuze voor deze aparte ruimte gemotiveerd als *vraaggericht*: deze ruimte kwam er op verzoek van een aantal moslim-medewerkers, ingegeven door het feit dat alle moslims vijf keer per dag worden opgeroepen tot gebed, en dat het MMC dit op adequate wijze wil faciliteren. Het gaat hier om een kleine ruimte voor *individueel* religieus gebed.

Om bij de islamitische gebedsruimte te komen ga je de entree van het stiltecentrum binnen via de schuifdeuren, waar je vervolgens rechts een afsluitbare toegangsdeur naar de islamitische gebedsruimte vindt, herkenbaar aan een Arabische tekst op de deur. Voor moslims fungeert de open ruimte in het stiltecentrum hierbij vooral *praktisch* als een soort voorportaal voor de eigen gebedsruimte. Zij gebruiken het stiltecentrum bijvoorbeeld als *wachtruimte* bleek uit mijn observaties: zo zag ik een keer moslima's op de bank in het midden van het stiltecentrum zitten, die om beurten in de gebedsruimte gingen bidden om daarna gezamenlijk het stiltecentrum weer te verlaten. Dit op zichzelf functionele gebruik van de banken in het stiltecentrum voelde voor mij overigens heel passend, omdat het ten dienste stond aan gebed.

De levensbegeleiders hebben samen met een moslim-medewerker een programma van eisen opgesteld voor de gebedsruimte, om het dagelijkse gebed en bijbehorende rituele wassing goed te kunnen faciliteren. De *rituele* functionaliteit staat hierbij op de voorgrond. Zo is bijvoorbeeld gekozen voor een niet doorzichtige deur met slot, voor voldoende privacy bij de rituele wassing voorafgaand aan het gebed. In de ruimte is er een aparte wasruimte voor de wassing, waar elke dag schone handdoeken worden neergelegd door facilitair medewerkers van MMC. Sommige bezoekers hebben eigen gebedskleedjes en toiletspullen in de kast gelegd bij de wasruimte. Daarnaast staan hier heilige boeken, zoals de koran. In de gebedsruimte achter de wasruimte is een nis aangebracht, in de gebedsrichting van Mekka. Ook liggen er standaard twee gebedskleden. Er is voldoende verwarming en ventilatie om het bidden op sokken of blote voeten te faciliteren.

Daarnaast is er in deze ruimte ook veel oog voor *esthetiek*: er is prettig indirect licht en de muren en vloer hebben warme, prettige kleuren. De volop aanwezige kleur turquoise is betekenisvol in de islam, een expliciete wens in het programma van eisen.

Voor mij is deze ruimte direct herkenbaar als heilige ruimte, waar ik als niet-moslim niet thuishoor. Ik voelde dan ook enige schroom om foto's te maken in deze ruimte die voor anderen zo intiem en betekenisvol lijkt. Toch heb ik dit wel gedaan op een moment dat er niemand was. Op slide 4 (bijlage D) staat de binnenzijde van de gebedsruimte afgebeeld, zie ook tabel 3.2, waarbij in cursief enkele aandachtspunten voor de interviews:

Tabel 3.2. *Fotoselectie en specifieke aandachtspunten islamitische gebedsruimte*

slide 1	entree stiltecentrum en islamitische gebedsruimte - <i>toegankelijkheid huidige ligging en inrichting van de gebedsruimte ten opzichte van de islamitische gebedshoek in de kapel op de derde verdieping</i>
slide 2	overzicht stiltecentrum en toegangsdeur islamitische gebedsruimte - <i>betekenis symbolische objecten in de ruimte</i> - <i>afsluitbaarheid gebedsruimte versus openheid zithoeken/meditatiehoek ernaast</i>
slide 4	impressie binnenzijde islamitische gebedsruimte - <i>beleving gebruikssporen van medegebruikers</i> - <i>in hoeverre voldoet ruimte voor eigen gebed / ander gebruik van de ruimte</i>

Mobiele rituele ruimte

Met mobiele rituele ruimte bedoel ik rituele ruimte die op momenten gecreëerd kan worden, maar niet permanent of vast aanwezig is. De voorbeelden van mobiele rituele ruimte die ik aantrof raken aan verschillende betekenisvelden, waarin deels ook het ziekenhuis op zichzelf als heterotopische ruimte herkenbaar is. Dit geldt met name voor de *kunst en cultuur* in de wandelgangen. Zoals Holsappel-Brons ook aangaf is een stiltecentrum in een zorginstelling in wezen een 'heterotopie in een heterotopie'. Voor alle mobiele rituele ruimten in MMC geldt dat er veel oog is voor *esthetiek*. Rituele functionaliteit is er in relatie tot betekenisvelden *troost en heling* (waakkoffer, ziekenzegen), *herdenken* (herinneringsbijeenkomsten overledenen), *religie* (sacramenten, religieuze feesten) en *kunst, cultuur en vrije tijd* (niet-religieuze speciale dagen).

Religieuze en niet-religieuze dagen worden met name onder de aandacht gebracht via het digitale scherm bij de entree van het stiltecentrum. Hierbij is er duidelijk verbinding met deze vaste ruimte: de slide met de betreffende feestdag rouleert met de drie vaste slides op het scherm. In totaal zijn er jaarlijks achttien speciale dagen die verspreid over het jaar aandacht krijgen. Daarvan zijn er drie christelijk-religieus (kerst, pasen, allerzielen/herdenking overledenen), drie islamitisch-religieus (ramadan, suikerfeest en offerfeest), drie overig religieus (boeddhistische feestdag Vesakha Puja, hindoeïstische lichtjesdag Divali en joodse verzoeningsdag Jom Kippoer) en negen niet-religieuze speciale dagen (anti-discriminatie dag, internationale vrouwendag, dodenherdenking/ bevrijdingsdag, dag van de zorg, dag van de levensvragen, ketikoti, pride week, internationale vrijwilligersdag en nieuwjaarswens). Aan sommige dagen wordt behalve via het scherm ook in het stiltecentrum aandacht besteed in de vorm van versiering, teksten met uitleg, speciale (sacrale) objecten of lekkernijen.

Naast aandacht voor feestdagen en vasten is er in de wandelgangen van MMC veel ruimte voor *kunst en cultuur*. Dit gebeurt soms met een betekenisvolle toelichting erbij, soms lijkt het historische waarde te hebben (de hoek met objecten uit de voormalige kapel), en soms is het abstracte kunst zonder direct herkenbare boodschap of link naar ziekenhuiszorg of een bepaalde religie of cultuur. Ik heb voorbeelden van al deze varianten gefotografeerd.

Een voorbeeld van een mobiele rituele ruimte die een plek heeft in het *zorgproces* is de *waakkoffer*: dit is een grote plastic bak met inspiratiemateriaal en functionele objecten bedoeld voor families die bij terminale patiënten waken. De gedachte hierachter is dat zij hiermee een eigen rituele ruimte kunnen scheppen. De waakkoffer bevat een sfeervolle lamp, spelletjes, handcrème, boekjes met gedichten en vaak meer. De inhoud ervan wordt medebepaald door medewerkers palliatieve zorg en kan per afdeling variëren. In het zorgproces vinden ook niet-plaatsgebonden rituelen plaats, met name doop en ziekenzalving. Deze niet-plaatsgebonden rituelen heb ik niet in de fotoselectie vastgelegd, maar geef ik wel ruimte in de interviews.

Het laatste voorbeeld van een mobiele rituele ruimte in het MMC die ik in de interviews meeneem is de *herinneringstafel* die in het stiltecentrum wordt ingericht in de maand november ter herinnering aan overleden dierbaren van medewerkers. Op deze tafel staat een *fontein* en is er de mogelijkheid om herinneringskaartjes, steentjes of kaarsjes neer te zetten. Ook wordt er een herinneringstafel ingericht tijdens

herinneringsbijeenkomsten voor ouders van overleden ongeboren kinderen of kinderen die in hun eerste levensjaar overleden. Deze bijeenkomsten vinden op andere momenten in het jaar plaats in het stiltecentrum of in een grotere ruimte elders in het ziekenhuis. Op de slides 5 t/m 9 (bijlage D) staan beelden van mobiele rituele ruimte, zie voor een overzicht van beelden en aandachtspunten tabel 3.3.:

Tabel 3.3. *Fotoselectie en specifieke aandachtspunten mobiele rituele ruimte*

slide 5	christelijke religieuze feesten en tradities
slide 6	islamitische, joodse, hindoestaanse en boeddhistische religieuze feesten
slide 7	niet-religieuze speciale dagen - <i>herkenning, betekenis en behoefte aan aandacht hiervoor in het ziekenhuis</i>
slide 8	kunst in de ziekenhuisgangen - <i>beleving, betekenis en behoefte aan aandacht hiervoor in het ziekenhuis</i>
slide 9	losse rituele objecten, waakkoffer, boeken, fontein op herinneringstafel - <i>gebruik en betekenis hiervan in eigen werk in het ziekenhuis</i> - <i>werkervaring met andere niet plaatsgebonden rituelen zoals doop of ziekenzalving</i>

3.3. Besluit: theoretische reflectie op de observaties

In de documentanalyse en de observaties heb ik gekeken naar de *ruimtelijke concepten* van de aanwezige rituele ruimten, de *rituele handelingsmogelijkheden* daarbinnen, de aanwezige *sacrale objecten* uit de vijf betekenisvelden en het *sacraal profiel* van de ruimten. In deze afsluitende paragraaf relateer ik mijn bevindingen aan de ruimtelijke triade plaats, ritueel en sacraliteit.

Plaats: Wat opvalt ten aanzien van het kernbegrip plaats is dat in alle rituele ruimten als ook in het ziekenhuis als geheel veel oog is voor *esthetiek* (met name via kunst en natuurelementen) en een aangename sfeer. In een nieuwsbericht op de website van MMC (21 december 2024) wordt een toekomstbeeld geschetst, waarbij dit als expliciet beleid wordt neergezet: men beoogt een en warme, sfeervolle ziekenhuisomgeving te realiseren met “*een groen hart, veel daglicht en natuurlijke materialen*”. Deze beoogde uitstraling van het ziekenhuis is bijvoorbeeld ook zichtbaar in de recent geopende AYA Lounge: een speciale huiskamer voor jongeren en jongvolwassenen met kanker. Het kleurgebruik, de sfeer en inrichting van deze ruimte lijkt sterk op die in het

stiltecentrum. Dit toont een zekere integratie van de *heterotopie* stiltecentrum als onderdeel van de context van het ziekenhuis, die ook op zichzelf gezien kan worden als *heterotopie*, omdat het mensen los haalt uit hun dagelijks leven, en anders laat kijken naar hun dagelijks leven. De aandacht voor esthetiek bij MMC past in een visie op zorg, waarbij het stiltecentrum meer onderdeel van het zorgproces wordt, vanuit een holistische, brede mensvisie en oog voor het welzijn van zowel patiënt als medewerker. De afgrenzing tussen stiltecentrum en ziekenhuis wordt meer fluïde nu ook andere ruimten in het ziekenhuis een vergelijkbare warme, rustgevende sfeer krijgen.

Ritueel: Wat betreft het kernbegrip *ritueel* valt op dat in het MMC relatief veel aandacht is voor *inclusie* wat betreft feesten en vasten: er wordt in meer of mindere mate aandacht besteed aan een breed scala van religieuze en ook niet-religieuze speciale dagen. Daarnaast is er een aparte ruimte voor islamitisch gebed en zijn er binnen de open ruimte van het stiltecentrum mogelijkheden voor uitwisselingsrituelen, zoals het opsteken van een kaarsje en het schrijven in een intentieschrift. Ook zijn er 'mobiele' rituele mogelijkheden zoals een waakkoffer. Wat ten slotte opvalt in relatie tot dit kernbegrip *ritueel* is de stille 'strijd' tussen functioneel en ritueel belang in de ruimten: zo zijn waakkoffers gladde kisten, hygiënisch in het gebruik, maar minder huiselijk en sfeervol dan bijvoorbeeld rieten of houten koffers zouden zijn. Een ander voorbeeld is dat bij het ritueel van kaarsen branden de functionele brandveiligheid het heeft gewonnen van de rituele wens om echte brandende kaarsjes.

Sacraliteit: In relatie tot het kernbegrip *sacraliteit* noemde ik al het heterotopische profiel van het stiltecentrum als ook van het ziekenhuis als geheel. In het stiltecentrum zijn alle vijf betekenisvelden herkenbaar in objecten: *religie* (representaties in nissen), *troost, heling en gedenken* (intentieschrift en kaarsjes), *kunst* (glaskunst) en *vrije tijd* (zitjes). De islamitische gebedsruimte heeft een religieus sacraal profiel en de mobiele rituele ruimten een open-sacraal profiel. Zo worden bij de jaarlijkse herinneringsmaand november en de jaarlijkse herinneringsbijeenkomsten voor overleden kinderen *open sacrale* symbolische objecten gebruikt, zoals: kaartjes met woorden als 'liefde blijft', kaarsjes, steentjes en een stromende fontein. Hier wordt niet expliciet verwezen naar de chain of memory van de in oorsprong christelijk-religieuze feestdag *Allerzielen*, die jaarlijks op 2 november wordt gevierd. De enige expliciete link daarmee is de gekozen maand in het jaar: november is hier herinneringsmaand.

4. Interviews met zorgmedewerkers

In hoofdstuk 3 schetste ik op basis van documentanalyse en observaties een beeld van de *ruimtelijke concepten* van rituele ruimten in MMC Veldhoven en hieraan verbonden mogelijkheden voor ritueel handelen. In dit hoofdstuk verdiep ik me via interviews in hoe zorgmedewerkers van MMC deze ruimten beleven en betekenis geven. Hiermee beantwoord ik onderzoeksvraag 3: *Welke sacrale en/of rituele betekenis hebben het stiltecentrum en andere rituele ruimten in het ziekenhuis volgens zorgmedewerkers, en welke behoefte hieraan leeft er volgens hen?*

4.1. Werkwijze interviews

Om respondenten te werven voor de interviews heb ik exemplaren van de wervingsfolder (bijlage B) gedurende drie weken in het stiltecentrum en de islamitische gebedsruimte neergelegd. Daarnaast vroeg ik levensbegeleiders van de Vakgroep Zingeving en Zorgethiek bij MMC Veldhoven om mailadressen van *zorgverleners*, die samen een goede afspiegeling van het personeelsbestand vormen qua variatie in levensbeschouwing en functiecategorie. Facilitair medewerkers liet ik hiermee buiten beschouwing. Door te focussen op zorgverleners, hoopte ik inzicht te krijgen in de betekenis van rituele ruimten in *patiëntcontact*, naast de betekenis daarvan voor de medewerkers *persoonlijk*. Medewerkers van wie ik het mailadres ontving stuurde ik een persoonlijke mail met de wervingsvolder als bijlage en de levensbegeleider van wie ik de gegevens kreeg in cc. Uiteindelijk heb ik tussen 21 mei en 21 juni 2025 tien mensen geïnterviewd bij MMC. Voorafgaand aan het interview kreeg elke respondent informatie over het doel van het veldonderzoek. Ook bespraken we het toestemmingsformulier voor audio-opname en dataverwerking uit bijlage C. Alle respondenten hebben dit formulier ondertekend, en waren in de gelegenheid om zich indien gewenst ten allen tijden terug te trekken uit het onderzoek. Voor zover er (bijzondere) persoonsgegevens aan de orde kwamen in de interviews, is deze informatie geanonimiseerd in de transcripten. Het is mogelijk dat respondenten collegiale druk voelden om aan het onderzoek mee te doen, omdat zij de levensbegeleiders in hun eigen ziekenhuis persoonlijk kenden en wellicht niet voor het hoofd wilden stoten. Ik heb getracht deze eventuele druk weg te nemen door sensitief te blijven op weerstanden en begrip te tonen voor ‘volle agenda’s’. Ook koos ik voor een maximale interviewduur van 45 minuten, in de hoop dat dit inpasbaar zou zijn in de hectiek van het dagelijks werk van zorgmedewerkers.

Respondenten

Alle respondenten zijn medewerkers van MMC en betrokken bij de medische patiëntenzorg en/of psycho-sociale zorg aan patiënten en/of medewerkers. Twee respondenten maken deel uit van het team levensbegeleiders, één respondent is geworven via de wervingsfolder bij de islamitische gebedsruimte en zeven zijn geworven via het team van levensbegeleiders. De leeftijden van de respondenten lagen tussen 25 en 65 jaar en de respondentgroep bestond uit twee mannen en acht vrouwen. Mannen zijn hiermee ondervertegenwoordigd, al is deze man-vrouw verhouding wel in lijn met de man-vrouwverhouding in de zorg en welzijnssector.⁷¹ Wat betreft levensbeschouwing is de respondentgroep redelijk representatief voor dit ziekenhuis in het van oorsprong katholieke Zuid-Oost Brabant. Vijf respondenten zijn in meer of mindere mate katholiek opgevoed, twee van hen zijn nog steeds praktiserend katholiek. Drie respondenten zijn niet-religieus of humanistisch en twee respondenten zijn islamitisch. Boeddhistische, hindoeïstische, joodse en protestants christelijke levensbeschouwingen zijn helaas niet vertegenwoordigd in de respondentgroep.

Al met al is de respondentgroep voldoende representatief om de kwalitatieve centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Tabel 4.1. geeft de functiecategorie en levensbeschouwing per respondent weer:

Tabel 4.1. *Functiecategorie en levensbeschouwing van respondenten*

	FUNCTIECATEGORIE	LEVENSBSCHOUWING
Resp. 1	geestelijke verzorging/ levensbegeleiding	humanistisch/ niet religieus
Resp. 2	geestelijke verzorging/ levensbegeleiding	katholiek praktiserend
Resp. 3	medisch specialistische zorg (AIO)	islamitisch
Resp. 4	psycho-sociale zorg	humanistisch/ niet religieus
Resp. 5	verpleging en verzorging	katholieke opvoeding
Resp. 6	medisch specialistische zorg	islamitisch
Resp. 7	medisch specialistische zorg	katholiek praktiserend
Resp. 8	verpleging en verzorging	katholieke opvoeding
Resp. 9	psycho-sociale zorg	humanistisch/ niet religieus
Resp. 10	psycho-sociale zorg	katholieke opvoeding

⁷¹ Volgens het Centraal Bureau voor Statistiek is ongeveer 80% van de medewerkers in de zorg en welzijnssector vrouw.

In de interviews hanteerde ik een topiclist gebaseerd op het analytisch kader (hoofdstuk 2) in combinatie met fotoslides van rituele ruimten bij MMC, zoals geïnventariseerd in de casestudy (hoofdstuk 3). In bijlage D zijn de topiclist en fotoslides opgenomen.

Het inzetten van foto's als 'visuele prompts' in interviews is een methode uit de antropologie en sociologie die *photo elicitation* wordt genoemd. Deze methode nodigt uit tot uitspraken over beleving en betekenis, omdat beelden ander soort informatie los maken dan woorden. Beelden roepen eerder gevoelens, herinneringen en verhalen op, wat verdieping en verrijking kan brengen in kwalitatief onderzoek.⁷² Ook kan reflectie op beelden gedetailleerde informatie opleveren over hoe mensen kijken naar de wereld om hen heen en wat zij daarin als vanzelfsprekend beschouwen ('taken-for-granted').⁷³

Een risico van de visuele methode *photo elicitation* is dat de gebruikte beelden onvoldoende het betreffende topic representeren of van onvoldoende kwaliteit zijn, waardoor ze onvoldoende of irrelevante informatie opleveren. Ook kunnen ethische bezwaren een rol spelen, met name bij gebruik van beelden waar mensen op staan, of wanneer respondenten zelf foto's moeten maken.⁷⁴ Ten slotte is het belangrijk om er rekening mee te houden dat respondenten onderling verschillen in de mate waarin zij oog voor detail hebben en al dan niet gewend zijn om visueel materiaal te analyseren.⁷⁵

In dit onderzoek ging het om beelden van ruimten, niet van mensen. Alle beelden heb ik zelf gemaakt en bij elkaar gezet op fotoslides. Door in ieder interview dezelfde foto's voor te leggen, gingen de gesprekken letterlijk over *dezelfde ruimten*. Bij het tonen van de foto's vroeg ik of de respondent de ruimte kende en gaf ik uitleg bij specifieke aandachtspunten per slide en/of wanneer de ruimte niet herkend werd. Vervolgens maakte ik ruimte voor wat de foto bij de respondent opriep. Soms probeerde ik een antwoord te verbreden door betekenissen voor te leggen die in eerdere interviews aan de orde kwamen. Dit deed ik steeds op een open, uitnodigende manier en in algemene bewoordingen, niet herleidbaar tot individuele personen. Een mogelijk nadeel van de vooraf gemaakte fotoselectie kan zijn dat andere betekenisvolle ruimten buiten

---

⁷² Harper, Douglas. "Talking about pictures: A case for photo elicitation." *Visual Studies*, 2002, 17(1), 13–26. <https://doi.org/10.1080/14725860220137345>

⁷³ S.C. Dam, "Breaking the Frame: Evolving Practices of First-Generation Photo-Elicitation Researchers," *Visual Studies* 37, no. 1-2 (2022): 147, <https://doi.org/10.1080/1472586X.2021.1907780>.

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld de kritische noten in: Gill, Sara L. "About Research - Qualitative Data Collection: Photo Elicitation." *Journal of Human Lactation* 40, no. 4 (2024): 503–5. <https://doi.org/10.1177/08903344241273863>.

⁷⁵ Dam, "Breaking the Frame," 151.

beschouwing bleven. Om die reden heb ik doorgevraagd op associaties met andere ruimten (zie cursieve tekst bij fotoslides 1, 2 en 9 in bijlage D), als ook wanneer dit spontaan door de respondent werd genoemd.

De ingeschatte interviewduur van 45 minuten bleek accuraat: de meeste interviews duurden tussen de 35 en 50 minuten. De interviews met de beide levensbegeleiders duurden 1,5 uur, omdat hierin ook hun betrokkenheid bij de conceptuele ontwikkeling en het beheer van de rituele ruimten aan bod kwamen.

Analyse

Met behulp van het programma AtlasTI heb ik de geanonimiseerde transcripten geanalyseerd. Daarbij volgde ik globaal de stappen uit de checklist deductief coderen van Hennie Boeije en Inge Bleijenbergh: *boomstructuur ontwikkelen, coderen met indicatoren, coderen met dimensies* en *selectief coderen*.⁷⁶ Het analysekader uit hoofdstuk 2 diende als basis voor de *boomstructuur*, vervolgens heb ik op *inductieve* wijze open codes aan de interviewtranscripten toegevoegd. Ik heb hierbij niet gewerkt met vooraf bepaalde indicatoren, om zo ruimte te maken voor exploratie en nieuwe inzichten. De open codes heb ik vervolgens samengevoegd in codegroepen, gebaseerd op de *dimensies* zoals genoemd in het analysekader. In de laatste fase van *selectief coderen* heb ik per codegroep treffende quotaties geselecteerd, die de variatie weerspiegelen van uitspraken rond het betreffende topic. De quotaties heb ik in de context van het betreffende interview geïnterpreteerd en tot slot gerelateerd aan het theoretisch kader. In bijlage E staat het analyseproces in AtlasTI meer in detail beschreven.

4.2. Resultaten interviews: geleefde rituele ruimte

Voor elk van de in hoofdstuk 3 onderscheiden rituele ruimten beschrijf ik in deze paragraaf de *geleefde ruimte* en het *ruimtegebruik* zoals deze in de interviews aan de orde kwamen (zie codes tabel E 1, bijlage E), als ook het *sacraal profiel* dat respondenten aan de ruimte toekennen (zie codes tabel E 3, bijlage E). Citaten uit de interviews geef ik hierbij weer ter illustratie.

---

⁷⁶ Boeije, Hennie en Inge Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen* (Boom uitgevers, 2019), 141.

Stiltecentrum

De betekenis die respondenten toekennen aan het stiltecentrum als *geleefde ruimte* verschilt allereerst in hoe zij de *entree* van deze ruimte (slide 1) beleven. Hier verschillen dagelijkse bezoekers van de andere respondenten. Dagelijkse bezoekers benoemen dat ze deze entree als uitnodigend en goed verzorgd ervaren:

Resp1: je wordt ook wel een beetje naar binnen gezogen daar... door de mooie wolkjstekening... het heeft best een mooie entree.

Resp4: ...ik vind het, het voelt met heel veel aandacht en zorg. Zoals bijvoorbeeld hier zo'n randje [wijst naar wolkjes rondom de ingang in de gang], want dat had ook niet gehoeven, maar het is gewoon af zeg maar, qua ontwikkeling en vormgeving. En je ziet ook ja gewoon echt over nagedacht. Zo voelt het wel: met veel warmte. En ja, zorg ja.

Respondenten die het stiltecentrum niet dagelijks bezoeken vinden de entree mooi en modern, maar niet persé uitnodigend of opvallend. Hun aandacht wordt bijvoorbeeld eerder getrokken naar andere visuele elementen in dezelfde ziekenhuisgang:

Resp10: en weet je wat me nou voor het eerst opviel? Dat aan deze kant wolkjes waren. Want die poster die daarvoor hangt. Ja vanaf het allereerste begin ben ik daar helemaal van gecharmeerd. Daar ben ik altijd zo door geraakt geweest. En dan hangt ie op een witte muur met ook dit blauw als achtergrond. En ik zag nou ineens he, er zitten wolken op die wand! Dat was me nooit opgevallen. En nu viel mijn oog eigenlijk ook voor het eerst op dit [wijst naar scherm].

Ook benoemen sommigen drempels om het stiltecentrum binnen te gaan. Een respondent vergelijkt dit met het binnengaan van een sauna:

Resp9: ja en weet je wat voor gevoel ik hier ook altijd een beetje bij krijg.. Dat is een beetje net zoiets als bij een sauna. Dan heb ik ook altijd wel het gevoel van oke, ik ga nu een deur opendoen en ik kan niet vooraf goed zien van wie zitten daar allemaal, is er überhaupt plaats voor mij om te gaan zitten, en waar ga ik dan zitten als er mensen dan zijn, en breek ik dan niet in bij iemand die al helemaal zen en ontspannen is? Maar eenmaal binnen voelt het meteen heel oh.... een soort van... er valt een last van je schouders en je hoeft even niets.

Zowel religieuze als niet-religieuze respondenten spreken hun waardering uit voor de *esthetische* functie van het stiltecentrum (slide 2), zoals de inrichting van de ruimte en de

glaskunst die zorgen voor warm indirect licht en een warme, verbindende sfeer, die uitnodigt om stil te staan bij dat wat je raakt:

Resp1: dat is ook een belangrijke overweging geweest om het zo in te richten: een uitnodiging van kom hier maar even lekker zitten. Kom tot rust, voel je niet opgejaagd, voel je niet weggejaagd, ben even in het hier en nu, kijk rond... en kijk maar wat er gebeurt... wat er misschien naar boven komt... waar dan even ruimte voor ontstaat.

Resp9: het voelt als een hele verbindende plek. Zoals met die koffie aanbieden aan een ander [via kaartjes op tafel], en ook dat je daar [in het intentieschrift] wat kan opschrijven van wat brengt me hier... maar ook hoe de opstelling is. Net als hier, dat bankje staat dan zo gepositioneerd dat je naar buiten kijkt, en dat andere staat dan daar tegenover gesteld in die andere hoek. Dat maakt het ook wel heel gemengd of laagdrempelig.

De wijze waarop religieuze symboliek een (esthetische) plek kreeg via sacrale objecten in de nissenwand vormde binnen het team levensbegeleiders een discussiepunt: zo vindt respondent 2 dat deze beelden onvoldoende recht doen aan de rijke religieuze traditie die ze representeren, en dat veel van de beelden een devotionele functie missen:

Resp2: zo'n beeld [over kruis en ohm symbool] doet nooit recht aan het hele spectrum van zo'n wereldreligie. [over het ontbreken van een icoon] Dat is echt een belevingsgericht symbool: een icoon vereert je. Een icoon spreekt tot je, daar maak je contact mee. Zeker voor mensen uit de orthodoxe geloofstraditie zou een icoon enorm toegevoegde waarde hebben.

De meeste andere respondenten (religieus én niet-religieus) benoemen de nissenwand met symbolische objecten als betekenisvolle uiting van *inclusie*:

Resp7: ze hebben echt ruimte geprobeerd te maken voor iedereen, dat iedereen zich welkom voelt, of je nu wel of niet gelovig bent, of een bepaalde stroming aanhangt. Dat je daar gewoon kunt zijn. Het heeft niet een specifiek oriëntatiepunt, maar het is gewoon een plek om er voor je gevoel even uit te zijn. Je kunt op verschillende manieren daar zitten, actief, passief... Je hebt die gebedsruimte dat is actief, je hebt ook een gebedsbankje, meditatiekussen, dat is actief. Maar je kan ook gewoon even daar zijn, even eruit, even zitten. Het is heel open, en voor iedereen toegankelijk geprobeerd te maken.

Wat betreft *ruimtegebruik* komt in de interviews aan de orde dat de praktische toegankelijkheid van het stiltecentrum afhangt van de mate waarin de locatie *in de loop*

ligt in het dagelijks werk. Dit blijkt te verschillen: respondenten die de personeelsingang in de buurt van het stiltecentrum gebruiken lopen er dagelijks langs, wie binnenkomt aan de andere kant van het ziekenhuis passeert het stiltecentrum niet vanzelf. Sommige respondenten benoemen dat ook patiënten en bezoekers lang niet allemaal via deze gang het ziekenhuis binnenkomen: diverse verpleegafdelingen liggen op de tweede en derde verdieping en zijn bereikbaar via andere ingangen. Ook poliklinieken liggen deels aan de andere zijde van het ziekenhuis. Een levensbegeleider benoemt dat de ligging van de 'oude kapel' met name voor patiënten van verpleegafdelingen toegankelijker was, en dat een kaarsje opsteken voor troost of steun toen meer een gezamenlijk ritueel was:

Resp2: [het gebeurde toen] meer dat patiënten zelf een kaarsje kwamen aansteken... en nu ga ik wel vaak voor iemand een kaarsje aansteken, maar die iemand komt niet meer met me mee...

Frequente bezoekers komen er allemaal voor concrete handelingen, naast dat het stiltecentrum voor hen 'in de loop' ligt: voor de levensbegeleiders is dat het *beheer* van de ruimte, waar zij verantwoordelijk voor zijn, voor andere medewerkers is dit het *opsteken van een kaarsje* met een patiënt of als start van de werkdag (zie verder paragraaf 4.3., individuele ritualisatie). Beheerders geven ruimte aan individueel ritueel gebruik van het stiltecentrum, zoals een muntje of een rozenkwarts bij het Mariabeeld leggen. Minder ruimte geven zij aan gamen of lunchen, omdat dit gebruik van de ruimte bezinning van andere bezoekers in de weg kan staan:

Resp1: het mag gevoeld worden dat mensen zich zo vrij voelen om daar onderdeel van uit te maken en de ruimte in hun ogen nog mooier te maken... maar ik denk dat je daar ook ergens wel een grens moet stellen... (...) Ik denk dat we er wel echt voor moeten waken dat het een speciale ruimte blijft. (...) Je mag daar zijn, maar als er andere mensen komen die daar bewust komen om te bezinnen, dan heeft dat prioriteit. En dan moeten ze ruimte voelen om te kunnen bezinnen. En als iemand daar aan het gamen is..

Wat betreft het *sacraal profiel* van het stiltecentrum komt het *heterotopische* profiel zoals in hoofdstuk 3 geschetst ook in de interviews aan de orde (bij slide 3). Uit de interviews komen drie combinaties van betekenissen naar boven: ten eerste *rust en heling* in relatie tot de (al dan niet religieus getinte) stiltefunctie en de zithoekjes:

Resp4: als ik eventjes tot rust wil komen...dan ga ik daar ook zitten. Dan zoek ik dat echt even op. (...) Ik denk dat stiekem best wel veel mensen dat zouden willen die dat nu op een WC doen of weet ik het he. (...) Even tot jezelf komen... of wat voor een idee dan ook... of dat nu godsdienstig is... of in meditatie of... geen idee. Gewoon even uitademen.

De zithoekjes in het stiltecentrum verschillen volgens respondenten van andere rust-ruimtes in het ziekenhuis omdat het in die ruimten aan sfeer en inspiratie ontbreekt:

Resp4: [over piketkamer] het zijn niet dit soort inspiratiekamers. Het is echt gewoon heel kaal met een bed erop.

Resp5: [over kolfkamer] het is nog net geen WC ofzo. Haha! Maar wel: ik mag kolven. En je hebt wel even privacy. Je mag je even terugtrekken.

Resp10: [over huiskamer bij verpleegafdeling] ga daar maar eens kijken, die is bruin, die is saai, allemaal oude meuk. En dan denk ik als je die ruimte nu eens wat lichter maakt, een mooi behangetje, eens wat huiselijker aankleedt. Want er staat geen plantje, er staat geen boek, er staat geen leuk dingetje.

De nieuwe AYA-Lounge voor jongvolwassenen met kanker is volgens respondenten op zichzelf fraai vormgegeven vergeleken met andere huiskamers in het ziekenhuis, maar het gebruik ervan is beperkt en wordt wisselend gewaardeerd volgens de psycho-sociaal medewerker die werkt met de jongvolwassenen voor wie de ruimte is bedoeld:

Resp10: [over sfeer in de AYA Lounge] nou het is natuurlijk prachtig ingericht!

[over wat een patiënte zei over de AYA-Lounge].. dan moet je nagaan, dan ga ik hier op de bank zitten, en dan kijk ik naar buiten, en dan zie ik de behandelkamers waar ik zelf aan het infuus heb gelegen.(...) [over beperkt gebruik] Soms wel voor feestjes wordt ie gebruikt, bij afscheid of pensionering. (...) En we zijn dus nu bezig van goh hoe kunnen we nu met workshops over bepaalde thema's toch die ruimte gebruiken, omdat het fijn en intiem is, maar ik denk dat je dat lotgenotencontact veel meer zelf moet genereren.

Ten tweede komt de combinatie kunst, religie en open sacraliteit naar voren in de interviews, bijvoorbeeld wat betreft de glaskunst:

Resp2: die glaskunst refereert voor mij aan glas in lood in sacrale ruimtes (...) religie overstijgend vind ik licht een grote metafoor voor het sacrale, of het goddelijke... of dat wat

ons overstijgt. En dat wordt een beetje onderstreept door de bijzondere kleuren en filtering van het licht. Daar ben ik blij mee.

Ten derde komt de combinatie *troost, gedenken, religie en open sacraliteit* in de interviews naar voren wat betreft de rituele mogelijkheid om in het intentieschrift te schrijven of een kaarsje te branden. Deze rituele functies worden door zowel katholieke, als islamitische en niet-religieuze respondenten herkend en als betekenisvol benoemd:

Resp2: in dat stiltecentrum vind ik een heel sterke functie voor dat intentieschrift, omdat ik merk dat dat toch in een behoefte voorziet. Mensen willen ergens blijkbaar een plek voor troost hebben... of ze verwachten iets... ze hopen iets, ze verlangen iets... en dat verlangen dat brengen ze daar onder woorden. Dat laten ze ook achter als ze weggaan. En er zijn ook mensen die daarvoor terugkomen... bijvoorbeeld een jaar na overlijden van een dierbare in het ziekenhuis... dat ze dan hier terugkomen... en dan nog eens lezen wat... daarom laten we het ook zoveel mogelijk nog een jaar liggen.

Resp6: ja, nou dat... we gaan ook wel eens op vakantie... als ik dan in het buitenland ben, dan loop ik ook wel eens een heel mooie kerk in. En dan steek ik ook weleens kaarsjes aan (...) voor het doneren of gewoon maar even stilstaan. Dat kan wel, ook al is dat niet gebruikelijk voor moslims.

Resp1: ik denk dat een kaarsje sowieso een symbool is voor hoop... linksom of rechtsom... of het nou slecht afloopt, dat iemand komt te overlijden of al overleden is... dat je goed in gedachten houdt dat er altijd lichtpuntjes voor wat voor situatie dan ook zijn.

Islamitische gebedsruimte

De toegang tot de islamitische gebedsruimte bevindt zich in het stiltecentrum (slide 1 en 2). Het team levensbegeleiders koos voor deze integratie vanuit een inclusieve visie:

Resp1: ik vind het wel heel mooi dat dat allemaal geïntegreerd is in dezelfde ruimte. Alles hoort erbij. Ook deze rituele ruimte. Dat die niet ergens op de derde, of vijfde of hoogste verdieping is weggestopt, maar het is echt onderdeel van. Het hoort bij die esthetiek, het hoort bij die inspiratie. Het is allemaal één. (...) Ja, de ene gaat bezinnen door te bidden, de ander door alleen een kaarsje aan te steken, een ander gaat gewoon heel even zitten of loopt een rondje door de ruimte. En weer een ander gaat schrijven [in het intentieschrift].

Voor bezoekers van de islamitische gebedsruimte fungeert het stiltecentrum als een soort tussenruimte, die ook weleens als wachtruimte wordt gebruikt, zo bleek uit observaties. Eén van de islamitische respondenten gebruikt de gebedsruimte dagelijks, waarbij het stiltecentrum als functionele ruimte fungeert, bijvoorbeeld voor gebruik van een stopcontact als telefoonlader en een bank om een tas met spullen te stallen.

Wat betreft de islamitische gebedsruimte als *geleefde ruimte* geldt voor alle respondenten geldt dat zij duidelijk onderscheid en afgrenzing ervaren tussen de open ruimte in het stiltecentrum en de islamitische gebedsruimte (slide 4). Voor de beide moslims is die gebedsruimte 'eigen', waar niet-moslims dit benoemen als 'niet eigen.' Toch is deze ruimte ook voor sommige niet-moslims betekenisvol en noemen velen de ruimte een fraai vormgegeven ruimte die duidelijk in een behoefte voorziet:

Resp2: het riep weleens al dan niet jaloers commentaar op van anderen... en dan zeiden we als antwoord van ja moslims die willen bidden, die hebben ook een wasruimte nodig. Daar moet gewoon zo'n voorziening zijn, dat kan niet in zo'n open stiltecentrum. Het moet afgeschermd zijn.

Resp7: kijk, dit vind ik wel mooi [wijst op gebedsruimte], kijk, ik heb minder met dat geloof zelf, maar dit is hun afgesloten heilige ruimte, gefocust op... Dit geeft medewerkers ruimte om ook in hun werk... omdat zij dat ook als voorschrift hebben om te bidden. Dat hebben wij als christenen minder, dat hebben moslims veel meer. Dat je daar dan ruimte voor biedt.

Wat betreft *ruimtegebruik* wordt de gebedsruimte actief gebruikt door patiënten, bezoekers en medewerkers en beheerd door islamitische medewerkers. Dit is zichtbaar in de vele gebruikssporen. Levensbegeleiders waarderen dit 'eigenaarschap':

Resp1: die gebedsruimte... dat groeit echt organisch... daar komen steeds meer voorwerpen, boeken, flesjes, gebedsjurken... steeds meer. Prachtig vind ik dat.

Wat betreft *sacraal profiel* heeft de islamitische gebedsruimte duidelijk een *religieus* profiel. Toch komt in de interviews ook een link met het betekenisveld *rust/vrije tijd* naar voren:

Resp5: wij zitten in een ander systeem: doorgaan doorgaan doorgaan. En dan ja een burn out! Maar dit is eigenlijk wel een stukje beter... mensen zeggen weleens, nou dat hoeft voor mij niet zo.... Maar gewoon af en toe even je eigen terug kunnen trekken, even terug in je

eigen stukje. Ademhaling. Zijn. Ik vind dat wel een hele goeie. Maar ja, het is natuurlijk gekoppeld aan dat geloof. En ja, dan voel je je toch niet geroepen om hier te gaan zitten.

Ook de islamitische medewerker die de gebedsruimte vaker bezoekt legt een relatie met even pauze of rust nemen:

Resp3: als ik bijvoorbeeld ga bidden... ja, ik bespreek dat niet echt met iemand of zo. Ik ga gewoon ja, ook mensen die 5 minuten koffie gaan denken. Ja, snap je... dat is eigenlijk een beetje hetzelfde.

Mobiele rituele ruimte

De verzamelcategorie *mobiele rituele ruimte* is deels verbonden aan het stiltecentrum via het scherm bij de entree (waar speciale dagen worden aangekondigd) en aan speciale dagen gekoppelde objecten binnen het stiltecentrum (slides 5 t/m 7), deels onderdeel van de inrichting in ziekenhuisgangen (slide 8) en deels onderdeel van het werk van zorgmedewerkers (slide 9). Als *geleefde ruimte* staat deze categorie mobiele rituele ruimte dus niet op zichzelf maar krijgt deze betekenis in *verbinding* met andere ruimten of zorgwerkzaamheden. Per type mobiele ruimte schets ik hieronder kort het *ruimtegebruik* en (*sacrale*) *betekenis* ervan zoals dit in de interviews naar voren kwam.

De religieus-christelijke feestdagen op de foto's (slide 5) zijn bekend voor respondenten, maar maken weinig los in de interviews. De schermafbeeldingen hebben de meeste respondenten nooit gezien. De feestdagen krijgen wel als vanzelfsprekend aandacht in het ziekenhuis, en worden verder vooral geassocieerd met 'thuis'. Zo voelen patiënten volgens medewerkers doorgaans weinig ruimte voor ritueel hieromtrent:

Resp5: ja, we hebben gewoon een kerstboom in de huiskamer en dan hang je in die van... wat is jouw wens, een vredeswens of zoiets? Dan kunnen mensen daar iets op een kaartje schrijven. Maar dat wordt weinig gedaan. Ik denk omdat de mensen hier zich niet echt thuis voelen, denk ik.. Ze voelen zich ja in bed, laat me maar liggen, vinden ze allemaal prima. Ze zijn ziek. Ja dat. En dan denk je niet aan die boom. Het zal wel, dat hoeft allemaal niet. Een beetje dat? Kijk als jij lekker in je levensvreugde zit... Dan ga je die dingen... Oh, dat vind ik best leuk. Dat ga ik opschrijven. Of misschien ook juist in hele diepe droefheid... dat kan ik me ook voorstellen.

De foto met de tekst 'liefde blijft' maakt in de interviews meer los bij respondenten: deze refereert aan november als herinneringsmaand, rond het katholieke Allerzielen. Dit

ziekenhuis-breed gevierde ritueel is op basis van de interviews als *religieus-sacraal én open-sacraal* te typeren (zie verder paragraaf 4.3. bij collectieve vieringen):

Resp7: ja, die poster [wijst op 'liefde blijft] ken ik wel. Daar doe ik ook aan mee. Dat is met Allerzielen. En volgens mij hangen die posters ook op de afdelingen.

Resp9: [wijst op afbeelding liefde blijft] Deze ken ik wel. Mooie tekst ook... liefde blijft.

De foto's met schermafbeeldingen van islamitische, hindoeïstische, boeddhistische en joodse feesten (slide 6), als ook de pride week en antidiscriminatiedag (slide 7) vinden sommigen betekenisvol in de zin van dat hierbij stil staan *inclusiviteit* en *respect* uitdrukt:

Resp6: ja, ja. Ik vind het wel mooi stilstaan... maakt niet uit wat voor dag het is, of welke geloof. Het stilstaan überhaupt bij iets. Dat vind ik wel mooi. Dat is respect tonen, of het dit is of dat... maakt niet uit, ja.

Resp1: [over de ramadan] en het vergt ook nogal wat. Een maand lang overdag niet eten en niet drinken. Hoe bijzonder dat eigenlijk is. Dat mensen daar meer naar mogen vragen, waarom doen mensen dit? Want ja, die bezinning, die wij dan af en toe vijf minuten nemen hier in dat stiltecentrum. Dat doen zij gewoon een maand lang. Hoe gaaf is dat. Die toewijding. En ik denk dan dat onbegrip, want ja onbekend maakt onbemind... dus daarom waardeer ik deze informatie en aandacht ook echt.

Hoewel de aandacht voor islamitisch-religieuze feestdagen wordt gewaardeerd, waarschuwt een islamitische respondent voor stereotypering in de teksten hierover:

Resp3: hoe dit hier staat kan ik wel zien dat het niet een moslim is die dit heeft geschreven, zeg maar. Hier staat bijvoorbeeld: Elke avond eindigt het met een uitgebreide maaltijd. Maar daar gaat het helemaal niet om. Er is helemaal niet altijd iets uitgebreids, soms gewoon een soepje en rijst. Het gaat juist om reflectie, het gaat om zelfbeheersing, het gaat om je religie verversen zeg maar, er induiken. En hier staat bijvoorbeeld ook moslims herdenken. Maar daar gaat het niet om. Het is geen herdenk-moment. (...) Dit is eigenlijk alsof ik zou zeggen, kerst is kerstboom en kalkoen eten ofzo. Snap je? Daar gaat het helemaal niet om. Kerst is veel dieper, kerst heeft een historische achtergrond. (...) Kijk, het is ook een beetje dubbel. Dit kan heel goed zijn, maar het kan ook stereotyperend zijn.

Van de overige speciale dagen (slide 7) lijken respondenten de *zorg-gerelateerde* dagen het meest betekenisvol te vinden. Zij zien bijvoorbeeld ‘de dag van de zorg’ en de ‘dag van de vrijwilliger’ als blijken van waardering voor werkers in de zorg:

Resp8: ja, en deze [wijst naar mozaïek voor vrijwilligers]. Die vind ik heel belangrijk. Als die vrijwilligers er niet waren he... dan zouden wij veel moeten lopen! Die doen echt heel veel (...) Patiënten naar onderzoeken brengen, dat is eigenlijk bij ons het voornaamste, dat ze meegaan met de rolstoel of bed...

Bij de foto's met voorbeelden van *kunst en cultuur* (slide 8) in de gangen van het ziekenhuis verschillen respondenten in welke afbeeldingen zij betekenisvol vinden en welke niet. Bij medewerkers die al lange tijd bij MMC werken, komen vooral verhalen-van-vroeger los bij het zien van de hoek met *religieuze* objecten uit de ‘oude kapel’ en het ‘oude Sint Josephziekenhuis’, de voorloper van het huidige MMC:

Resp8: nou, dit komt nog uit het Sint Joseph ziekenhuis. Daar was altijd een mis in de kapel, en dan moesten we... ja meestal waren wij als leerlingen de pineut... En dan moesten wij met de pastoor rond, en dan moesten wij een lantaarntje vasthouden met een kaarsje erin en een belletje eraan. En als we dan op de afdeling kwamen dan moesten we bellen, en dan moesten we dat afgeven, en dan ging de verpleegkundige van die afdeling met de pastoor de communie rondbrengen. Echt zo'n Florence Nightengale, haha! Echt zo'n lantaarntje was dat ook. (...) Dus ik vind het wel heel mooi dat dit meegegaan is [wijst op attributen uit kapel]. Dat dat wel gebleven is.

Qua esthetiek wordt dit herinneringshoekje minder gewaardeerd, zoals ook in bredere zin benoemen enkele respondenten weerzin bij de beelden van Christus aan het kruis:

Resp1: en tja, het is ook niet zo gezellig om bij zo'n hangende Christus aan het kruis te gaan zitten lunchen of zo... dat nodigt niet uit.

Resp10: het heeft het ook iets lugubers... zo'n arme ziel aan zo'n kruis... en ja het is ook een martelwerktuig, laten we wel wezen.

Respondenten vinden het abstracte schilderij het minst betekenisvol, als ook het portret van Máxima (slide 8). Aansprekender vindt men schilderijen die raken aan de zorg voor mensen, ‘de mens zien’ in het ziekenhuis – zowel patiënt als vrijwilliger en medewerker:

Resp10: nou dat beeld op die poster... dat is een heel oud vrouwtje.. Daar ben ik van begin af van gecharmeerd. Ik denk dat het een vrouwtje is... en die zit zo met de ogen dicht. Heel mooi, heel ingetogen, heel klein, heel speciaal. Ja ik heb natuurlijk in de ouderenzorg gezeten en ja.. Ik vind dat heel respectvol weergegeven.

Als laatste gaat het bij de verzamelcategorie *mobiele rituelen* om rituelen rond ziekte of overlijden (slide 9). Deze worden naar behoefte ingezet:

Resp8: ja, of ik zet een kaarsje op het nachtkastje, zo'n kaarsje op een batterijtje dan he. Kijk sommige hebben ook een beeldje bij he... van een beschermengeltje ofzo. En dat ze dat dan bij hun bed hebben... (...) ja, en die waakkoffer is dus voor de stervensfase, voor de familie die er dan bij is... als ze dat willen. En soms wordt ie neergezet, en dan komt ie onaangeroerd weer terug. Het is maar net waar iemand behoefte aan heeft.

Behalve individuele rituelen zijn er ook een paar keer per jaar collectieve rituelen voor ouders van overleden kinderen. Bij 4.3 onder collectieve vieringen beschrijf ik de opbouw van dit ritueel, hieronder een sfeerbeschrijving van dit *open sacrale* ritueel in een vergaderzaal die voor de gelegenheid werd 'omgetoverd' tot rituele ruimte:

Resp9: we waren eerst wel wat sceptisch over die plek, maar die was prachtig ingericht. De tafels hadden een bepaalde opstelling waardoor 2 ouderparen aan elke tafel zaten, dus dat mengde zich meteen met elkaar. (...) Ja, de fontein die stond dan op een tafel en dan daar omheen hadden ze dan net als hier [foto van eerdere bijeenkomst] de herinneringen aan alle kindjes geplaatst. En de catering van het ziekenhuis had nog wat laurierboompjes geplaatst en op elke tafel een mooi boeketje... (...) Ja... en vlindertjes. Op de uitnodiging staat ook zo'n vlinder, en zij hadden bij het drinken en op het tafellaken ook mooie blauwe vlinders... het zag er heel... ja heel liefdevol zag het eruit.

De beelden op slide 9 roepen ten slotte soms associaties op met inspiratie uit vrije tijd:

Resp8: ik heb zelf ook wel een boeddha beeldje.... ik vind het boeddhisme wel... ja wel mooi. Wij zijn ooit in Thailand geweest, met een gids... en die kon zo mooi vertellen die vrouw... wat dat voor haar betekende... ja dat vond ik wel heel mooi, dat spreekt me wel aan...boeddha zelf niet, zeg maar, maar hun manier van goed doen, van goed willen zijn. En dat willen ze natuurlijk omdat ze denken dan in een volgende wereld een betere plek te krijgen misschien. Maar het goed willen zijn, en het eenvoudige wat zij hebben...

4.3. Resultaten interviews: rituele speelruimte

Wat betreft de *rituele speelruimte* binnen de rituele ruimten in het ziekenhuis is in de interviews gesproken over de betekenis van de rituele handelingsmogelijkheden volgens respondenten en in hoeverre hier volgens hen behoefte aan is (zie tabel E 2, bijlage E). Analyse van de interviews leverde vier van elkaar te onderscheiden categorieën ritueel handelen op, die onderling verschillen in rituele betekenis, structuur en rituele rollen: *islamitische riten, katholieke ritualisering, individuele ritualisatie en collectieve vieringen.*

Islamitische riten

De islam kent een aantal pilaren die gelden voor alle moslims, en bepalend zijn voor de religieuze identiteit:

Resp3: het is eigenlijk een basisprincipe vanuit ons geloof dat als je niet bidt... en dan heb ik het over helemaal niet bidden... niet als je er moeite mee hebt... dan ben je eigenlijk geen moslim.

De bij de pilaren behorende riten kennen een vaste structuur. Bijvoorbeeld bij het vijfmaal daags bidden hoort een vast wassingsritueel en het gebedsmatje moet gericht zijn op Mekka. De islamitische gebedsruimte (mescid) bij MMC is ingericht op vlot verloop van deze *rite* van het dagelijkse gebed. De aanwezigheid van benodigde rituele objecten, zoals Koran, wasgelegenheid, gebedsjurken en matjes zijn daarbij betekenisvol:

Resp3: ik haal dan gewoon even alle make up eraf, ik doe gewoon de wassing. En dan spuit ik deodorant, ik spuit sowieso 10 keer per dag deodorant. En dan pak ik één van die jurkjes en dan ga ik bidden en dan ben ik eigenlijk alweer klaar. Dus binnen 5 minuutjes ofzo.

Van de twee islamitische respondenten gebruikt er één de gebedsruimte dagelijks, de ander doet het dagelijkse gebed thuis, om werktijden heen, omdat dit moeilijk in te passen is in de hectiek van het werk in het ziekenhuis:

Resp6: ja, meestal komt het niet uit. Dan sta ik gewoon op de operatiekamer en dan, ja, daar kan ik niet zomaar weg. Ja alles kan hè, dus maar goed, ik heb hiervoor gekozen. Er zijn wel andere collega's die strikt hè, want we moeten 5 keer per dag bidden. En die dan strikt volgens de tijden... die zich daaraan houden.... die dus dan tussendoor even bidden. Maar ik heb ervoor gekozen om het aan het begin van mijn dag, voor mijn werk te doen, dus voordat ik hier naartoe kom. En aan het einde van de dag. Dan haal ik het allemaal in.

Ook de ramadan is in de basis qua structuur en betekenis voor alle moslims hetzelfde. Toch is ook hier ruimte voor individuele inkleuring qua betekenis, zo vertellen beide islamitische respondenten. Respondent 6 benadrukt de *verbinding en solidariteit* die de islamitische ritens wereldwijd teweeg brengen:

Resp6: dat we dan medeleven met vroeger toen de mensen, die allemaal geen eten hadden voor heel lange tijd, en nog steeds... Ja, Dat is het. En ook saamhorigheid, bij elkaar zijn heel veel. En liefdadigheid. Aan het einde van de ramadan, dan geef je ook... verplicht ben je dan om wat af te staan aan andere mensen.

Respondent 3 benadrukt dat deze en andere islamitische ritens door verschillende individuen anders ingekleurd kunnen en mogen worden:

Resp3: kijk, iedereen staat er gewoon anders in, hè? De ene persoon die rookt heel veel, dus dan is het van OK. Deze maand ga ik niet of minder roken. Een andere persoon. Ja, die kleedt zich heel schaars en die gaat zich dan een beetje proberen te bedekken. En weer een andere persoon heeft een relatie en die wil dat dan een beetje op stop zetten. Snap je? Dus iedereen heeft daar gewoon een andere.. ja reis in. Dus ook niet elke ramadan is hetzelfde.

Katholieke ritualisering

Waar het gaat om katholiek ritueel in het ziekenhuis zoals de ziekenzegen, doop en Maria, Jezus of Heiligen vragen om heil, genezing of vergeving is er in de praktijk bij MMC eerder sprake van *ritualisering* dan van een rite. Een uitzondering vormt het sacrament van de *ziekenzalving* wanneer die in het ziekenhuis door een priester wordt gedaan en niet door een levensbegeleider. Dit is wel een *rite*, geen ritualisering.

De twee praktiserend katholieke respondenten missen in het ziekenhuis een plek om te knielen tijdens het bidden. Ook de focus op diversiteit in het stiltecentrum maakt dat zij de katholieke, gewijde focus van de 'oude kapel' hier niet ervaren, en deze missen. Dit leidt tot nieuwe rituelen buiten het ziekenhuis of op de eigen kamer. Het nieuwe stiltecentrum voelt voor hen te open om hier knielend te bidden, en daarbij door anderen gezien te worden, die daar mogelijk een oordeel over hebben:

Resp7: nou ja, eigenlijk wil je als christen... je wilt je geloof ook niet alleen voor jezelf houden, die vreugde, die wil je ook delen met anderen, en niet je ervoor schamen. In die zin schaam ik me er ook niet voor. En toch voelt het gek om hier te bidden... Ik wil niet dat patiënten... kijk, ik kijk niet vanuit mijn christelijke visie... ja ik kijk wel christelijk maar niet

vanuit dat oordeel naar patiënten. Want dat is dan gewoon een patiënt die mij nodig heeft. Ik wil niet dat zij een idee over mij krijgen wat helemaal niet klopt. Want je relatie kan verstoren, zovan die zal wel dit denken of dat willen... Ik ben daar wel voorzichtig mee.

Een in de interviews veelgenoemd voorbeeld van ritualisering met een katholieke basis is *een kaarsje branden*. Sommige respondenten koppelen dit ritueel aan de traditie van kaarsjes branden in een Mariakapel. Vanuit dit perspectief is de rituele ervaring van het elektronische kaarsje in het huidige stiltecentrum beperkt:

Resp7: het voelt gewoon anders. Het is niet een echt kaarsje. Het idee is ook een beetje van een kaarsje opsteken. Aan de ene kant het is licht, en iemand is bij je, maar het is ook een offertje dat je zelf brengt. Je moet iets aanschaffen, iets van jezelf leg je neer. Dat je juist iets van jezelf, iets tastbaars neerlegt. En dat is met zo'n kaarsje echt anders. Want dat gaat aan en weer uit en weer terug in de bak.

Andere respondenten benoemen het kaarsje als universeel symbool, wat los staat van het Mariabeeld in de nis ernaast. Strikt genomen brand je hier ook geen kaarsje bij Maria, die staat niet centraal, zoals in een kapel, maar naast de kaarsenbak. Toch zijn hier wel links te vinden met offers brengen, zoals het schaalte waar wat geld in ligt en de rozenkwarts in de handen van Maria op de foto (slide 3):

Resp1: ja, die rozenkwarts, die zag ik ook deze week. Dat is een steen van liefde en van het hart, zachtheid, emotie... jaaa ik vond dat helemaal passen bij Maria... maar dat is meer mijn persoonlijke achtergrond denk ik... want Maria staat ook voor zachtheid, voor liefde... voor acceptatie van... van alles wat je met je meedraagt... kom maar, je bent welkom... onder mijn mantel kun je altijd schuilen... in welke situatie in je leven ook. Dus het is heel erg passend.... Ja. Dat is al heel oud, dat je daar offers brengt, bij Maria... (...) Heel vaak is het ook 'maar ik heb geen geld bij me.' En dan zeg ik, 'ja, maar dat is gratis hier!' Ja, mensen willen toch een offer brengen....

Katholieke ritualisering vindt tot slot ook soms plaats bij ernstig zieke kindjes in het ziekenhuis. Waar voorheen vaak kinderen werden gedoopt in MMC, gebeurt dat nu weinig meer. Soms komt er een hieraan gerelateerde vraag bij de levensbegeleider, zoals een vraag van ouders om een kindje te dopen dat al is overleden:

Resp9: laatst toevallig een kindje, het kindje was al overleden en de ouders wilden heel graag dat het alsnog gedoopt zou worden (...) Maar de levensbegeleider zei toen dopen kan

eigenlijk niet als een kindje al dood is. En toen zeiden we van het maakt niet uit, als er maar iets... voor die ouders hoeft het echt niet specifiek een doop te zijn, maar wel iets van een ritueel... En dat heeft ie toen ook gedaan, en dat was ook heel fijn. Dat is voor die ouders heel helend geweest.

Individuele ritualisatie

Onder andere respondent 4 heeft er een betekenisvolle gewoonte van gemaakt om elke ochtend een kaarsje op te steken in het stiltecentrum als start van de werkdag. Deze ritualisatie is begonnen toen een collega haar meenam naar het stiltecentrum rond het overlijden van een dierbare in het ziekenhuis en heeft geen religieuze betekenis. Het stiltecentrum als rituele ruimte fungeert in dit ritueel deels als *open sacrale gedenkplek*, deels als plek voor *heling*:

Resp4: ehm... ja, dat kaarsje.. dat is meer het herinneren... maar soms heb je ook mensen die je wat steun wil bieden ofzo, die wel wat steun nodig hebben. Nou dan doe ik even extra lichtjes, snap je, dus ik heb ook wel dat ik denk van och... ons mam heeft het nu zo moeilijk, omdat ze papa mist... en dan denk ik, nou weet je nou, deze is voor jou... dus voor haar ook even een kaarsje. Dus ik adresseer het wel een beetje aan mensen, dan denk ik van oke, nou, jij kan ook wel even iets gebruiken, voor jou is vandaag een belangrijke dag, ik hoop dat het goed gaat, weet je ik kan... ik denk aan jou. En wie weet nog meer mensen... dat ik dan zo een beetje mijn gedachtes uitspreek.

In de interviews kwamen verder geen betekenisvolle dagelijkse gewoonten in het ziekenhuis ter sprake, wel soms onderweg van en naar werk:

Resp7: ik kom gewoon binnen, pak mijn jas en ga gewoon direct aan de slag (...) Het enige ritueel is... half op de route van hier naar huis daar is een kerk, dat ik af en toe dan, heel af en toe daar eens eventjes naar binnen ga... maar dat is ook geen vaste gewoonte.

Collectieve vieringen

In het MMC zijn geen collectieve religieuze vieringen meer, zoals er voorheen wel een wekelijkse zondagse katholieke mis was in de 'oude kapel'. Wel zijn er jaarlijks *open sacrale* herinnerings-avonden voor ouders van kinderen die in het ziekenhuis overleden. Deze vieringen worden begeleid door een levensbegeleider in samenwerking met zorgmedewerkers van de kinderafdeling. De levensbegeleider vervult daarbij een rol van *begeleider*:

Resp1: de uitleg en de aanloop daar naartoe, dat doen wij meestal. Om de symboliek van het water een beetje uit te leggen, met de stroom, wel een beetje spiritueel-seculiere toon... dus ook weer niet te religieus... dus een beetje in de tijdgeest van die ouders.. (...). En dan doen we ook het ritueel van het noemen van de namen. Dan hebben we alle namen al op steentjes gezet en dan gooien we symbolisch het steentje in de fontein. Dan worden ze opgenomen als het ware in de stroom van het leven.

Voorheen waren er vergelijkbare bijeenkomsten voor nabestaanden van oncologie-patiënten en dialyse-patiënten die langdurig behandeld waren in het ziekenhuis. De herinneringsbijeenkomsten zien betrokken psycho-sociaal medewerkers als belangrijk bij de verwerking voor nabestaanden én voor de medewerkers zelf:

Resp9: het [herdenkingsavond voor ouders] was heel laagdrempelig en warm. Het liep zo fijn! Ook met die muzikanten, en de levensbegeleider vertelde dan over dat gedicht over die steen, bij dat ritueel waar alle namen werden genoemd. En elke naam wordt dan op een steen geschreven en die wordt dan in de fontein gelegd. Dat is echt een kippenvelmoment. Ik kwam vanmorgen nog die verpleegkundige tegen en die zei 'ik ben nog steeds moeder van'... En ja dat herken ik wel. Het was echt een beladen avond, vol met emoties. En het is ook wel spannend van.. kijk we hopen dat het gewoon heel fijn voor de mensen gaat zijn. En dat ze hier echt iets uit meenemen. En dat dat dan gewoon gelukt is, ja....

Resp10: en dat het voor de beeldvorming van jou als medewerker ook rond gemaakt wordt, zo van goh wat gebeurt er eigenlijk nog als het kindje hier weg gaat, als het naar huis gaat (...) dat je dat verhaal dan uit eerste hand krijgt, wat het voor ouders betekend heeft, wat je als medewerker voor hen betekend hebt... ik denk dat als je dat als medewerker terug krijgt... dat je daar ook door gevormd wordt als medewerker.

In de maand november wordt het stiltecentrum omgevormd tot *gedenkplek* waar overleden dierbaren herdacht kunnen worden. Hierbij wordt dezelfde fontein ingezet die ook bij de herinneringsbijeenkomsten voor overleden patiënten wordt ingezet. Dit herdenken gebeurt *individueel*, maar heeft tegelijkertijd ook een *collectieve* kant omdat meerdere mensen op dezelfde plek hetzelfde komen doen en er ziekenhuis-breed aandacht voor is. Het ritueel is *open sacraal* van aard en vraagt van bezoekers een *basale rituele competentie*.

Resp1: we hebben ooit de fontein aangeschaft... omdat dat wel heel mooi werkt... op die herinneringsavonden. Maar we vonden het zonde om m alleen daarvoor te gebruiken, dus in die herinneringsmaand in november zetten we m dus in het stiltecentrum met die steentjes en met stiften erbij. En dan kan iedereen die daar behoefte aan heeft een herinneringskaartje ophangen aan een waslijntje hier in het stiltecentrum en/of een steentje met de naam van de overledene in de fontein leggen. En daar liggen dan altijd wel een heleboel steentjes.

Ten slotte zijn er in het ziekenhuis collectieve vieringen bij *overgangen* zoals afscheid van medewerkers. Zo'n collectief gevierd afscheid is meestal een initiatief van de betreffende individuele medewerker of afdeling, en wordt als belangrijk ervaren om het afscheid 'rond' te maken, zeker als het werk niet op een prettige manier stopt:

Resp4: vaak hebben mensen hier al een leven lang gewerkt en in één keer gaat het ergens mis of je wordt ziek of je krijgt een conflict. Ja nou ja, dan is het wel heel.... Ja, heel moeilijk.... als je dus niet in vrede zal ik maar zeggen, afkan sluiten hè dus? (...) Het is wel mooi om toch een afsluiting of een afscheid.. Ja ja toch ook te vieren eigenlijk. Ondanks die pijn kan het niet meer kunnen of niet meer willen ja, is er ook nog een mooi stuk, hè? Maar dat is dan wat jouw rituelen het woord rituelen dan bij mij raakt.

4.4. Besluit: theoretische reflectie op de interviews

Ter afsluiting van dit hoofdstuk reflecteer ik op de resultaten uit de interviews aan de hand van de drie kernbegrippen uit mijn analysekader: plaats, ritueel en sacraliteit.

Plaats: In relatie tot het kernbegrip *plaats* komt in de interviews naar voren dat de symbolische betekenis van de islamitische gebedsruimte het meest eenduidig is: deze is bedoeld voor islamitisch gebed. Eigenaarschap van deze ruimte is duidelijk gekoppeld aan moslim-medewerkers en -bezoekers. Het stiltecentrum worden beheerd door het team levensbegeleiders, en dit wordt door de gesproken zorgmedewerkers ervaren als waardevolle aandacht die zorgt voor een sfeervolle, verbindende plek. Voor sommige respondenten ligt het stiltecentrum 'uit de loop' van hun dagelijkse werk, en ervaren zij deze in dat opzicht als minder toegankelijk dan de voormalige kapel op de derde etage. Wat betreft mobiele rituele ruimte geldt dat functionele ruimten (zoals vergaderzalen) tijdelijk worden 'omgetoverd' tot rituele ruimte, wat volgens de daarbij betrokken respondenten een passende bedding geeft aan het ritueel handelen wat er plaatsvindt.

Ritueel: uit de interviews blijkt dat de rituele functie van de islamitische gebedsruimte ten aanzien van de *rite* van het dagelijks gebed in een behoefte voorziet en wordt gewaardeerd – door zowel moslims als niet-moslims. In het stiltecentrum voorzien de individuele rituele functies van een kaarsje opsteken en schrijven in het intentieschriftje (vormen van uitwisselingsritueel) in een behoefte voor katholieke en niet-religieuze respondenten. Deze rituelen zijn geworteld in (culturele en religieuze) tradities, en krijgen op diverse manieren structuur en betekenis (via *ritualisering* of *ritualisatie*). Het stil staan bij religieuze en niet-religieuze speciale dagen via beelden en teksten op het scherm bij het stiltecentrum als ook in het stiltecentrum maakt weinig reactie los, hoewel de bedoeling ervan (inclusie) wordt herkend en gewaardeerd. Dit kan erop duiden dat dit in de context van het ziekenhuis weinig betekenis heeft of dat dit voor geïnterviewden ‘niet zo hoeft’ - hoewel dit laatste niet expliciet wordt uitgesproken. Speciale dagen gerelateerd aan ziekenhuiszorg benoemen zorgmedewerkers expliciet als betekenisvol, net als dagen waaraan *rituele handelingen* zijn gekoppeld. Dit laatste geldt bijvoorbeeld voor de ramadan en voor de ‘liefde blijft’-herinneringsmaand november waarin het stiltecentrum tijdelijk als *gedenkplek* fungeert voor overleden dierbaren. Tenslotte voorziet ook de collectieve viering van de *herinneringsavond* voor ouders van in het ziekenhuis overleden kinderen volgens religieuze en niet-religieuze respondenten in een behoefte. De levensbegeleider heeft hierbij de rol van *ritueelbegeleider* en werkt daarin vanuit de eigen *rituele competentie* samen met zorgpersoneel van de afdeling.

Sacraliteit: wat betreft de sacraliteit van de rituele ruimten in het ziekenhuis is uit de interviews af te leiden dat elke rituele ruimte meerdere sacrale betekenissen heeft, en in die zin als *heterotopisch* gezien kan worden. Ook de islamitische gebedsruimte die primair *religieus* van aard is wordt door zowel moslims als niet-moslims in de interviews ook gelinkt aan het betekenisveld *vrije tijd* in de zin dat het een *rustmoment* genereert, te vergelijken met een werkpauze. De op herdenking gerichte rituelen (herinneringsavond, -maand, individueel gedenken van overleden dierbaren) kennen naast hun basis in het betekenisveld *herdenken* een mix van *open sacrale* elementen (lichtje branden, steentje, vlinder) en *religieuze* elementen (kaarsje bij Maria, gebed). Waar het gaat om de functie van de zithoeken in het stiltecentrum wordt hier door respondenten een combinatie van de betekenisvelden *heling* (niet burn out raken) en *rust* (uitademen) aan gekoppeld. Ten slotte wat betreft kunstuitingen in het ziekenhuis lijken deze behalve het betekenisveld *kunst* ook een *spirituele* of *religieuze* betekenislaag te hebben (esthetiek van glaskunst,

kruisbeeld, en kunstportretten van mensen), naast een meer aan het werk gerelateerde betekenis (zoals waardering voor zorgmedewerkers, vrijwilligers en patiënt-als-mens). De genoemde betekenisvelden lijken in de rituele ruimten goed naast elkaar te kunnen bestaan. Spanning komt in de interviews wel aan de orde in relatie tot het 'verlies' van de katholieke rituelen die aan de oude kapel gekoppeld waren en ontbreken in het nieuwe stiltecentrum met *open sacrale focus*. Ook wordt spanning benoemd wat betreft risico's op stereotypering en discriminatie in het ziekenhuis van mensen uit niet-christelijke religies – met name islamitische patiënten en medewerkers.

5. Conclusie en reflectie

In dit laatste hoofdstuk probeer ik de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden op basis van de resultaten uit literatuurstudie en veldonderzoek. Ook formuleer ik enkele aanknopingspunten voor geestelijk verzorgers (onderzoeksvraag 4). Tot slot reflecteer ik op de gemaakte keuzes in dit onderzoek en op mijn rol als onderzoeker.

5.1. Conclusie

Het theoretische doel van dit onderzoek is om aan de hand van de ruimtelijke triade *plaats-ritueel-sacraliteit* te verhelderen hoe en waarom rituele ruimte vorm krijgt in de ziekenhuiszorg in Nederland in het licht van *rationalisering, individualisering* en *diversificering*. Dit onderzoek draagt bij aan dit doel via de vraagstelling: *welke betekenis hebben rituele ruimten, in het bijzonder stiltecentra, in het ziekenhuis en welke behoefte hieraan leeft er volgens medewerkers?* Deze vraag beantwoord ik via drie deelvragen:

Onderzoeksvraag 1: zoals in hoofdstuk 2 uitgewerkt leverde dit onderzoek een operationalisering op van het kernbegrip plaats met de dimensies *ruimtelijk concept, geleefde ruimte* en *ruimtegebruik*; het kernbegrip ritueel met de dimensies *rituele betekenis, rituele structuur* en *rituele competentie*; en het kernbegrip sacraliteit met de dimensies *sacraal profiel* en betekenisvelden: *religie, heling, herdenken, kunst en vrije tijd*.

Onderzoeksvraag 2: in hoofdstuk 3 onderscheid ik drie type ruimten met rituele functies: (1) stiltecentrum, (2) islamitische gebedsruimte en (3) mobiele rituele ruimte.

Onderzoeksvraag 3: in hoofdstuk 4 schets ik de sacraal-rituele betekenis van deze drie type ruimten, waaruit blijkt dat elke ruimte een eigen *heterotopisch* profiel heeft.

Centrale conclusie: uit dit onderzoek komt een beeld naar voren waarin het stiltecentrum vooral betekenis lijkt te hebben als ‘verbindende ruimte’. Allereerst letterlijk: het stiltecentrum verbindt een open ruimte aan een islamitische gebedsruimte en via het scherm bij de entree ook aan mobiele rituele ruimte zoals herdenkingsrituelen en aandacht voor speciale dagen en religieuze feesten. Ten tweede is het stiltecentrum ook figuurlijk verbindend: een plek waar iedereen zich welkom mag voelen om op een eigen manier stilte te zoeken en waar diverse symbolische objecten tonen dat iedereen er welkom is. Uit de interviews komt echter één groep naar voren die deze ruimte minder als verbindend ervaart: actief praktiserende katholieken. Hoewel ook zij het nieuwe stiltecentrum in esthetische zin waarderen, missen zij de katholiek-religieuze rituele functie van de voormalige kapel. Mogelijk kan een algemeen toegankelijke afsluitbare

rituele ruimte voorzien in behoefte aan (katholiek) gebed, als ook aan meditatie of andersoortige bezinning.

Theoretisch doel: in relatie tot *rationalisering* als maatschappelijke trend geeft dit onderzoek enig inzicht in wat het spanningsveld tussen ‘medisch nuttig’ en ‘holistische kijk op zorg’ doet met rituele ruimten in het ziekenhuis. Zo wordt de stiltefunctie geduid als goed voor welzijn van patiënt en medewerker, geen ritueel doel op zichzelf. Ook ‘verliest’ rituele betekenis het soms van functionele eisen aan *brandveiligheid* en *hygiëne*.

In relatie tot de maatschappelijke *individualisering* maakt dit onderzoek zichtbaar dat eigenlijk alle individuele rituelen, ook riten zoals islamitisch gebed, op individuele wijze invulling krijgen. Daar tegenover staat dat zorgmedewerkers ook het *samen* ritueel gedenken of herinneren van overleden patiënten en/of dierbaren als waardevol ervaren.

De maatschappelijke *diversificering* wordt met name esthetisch ingevuld in kunstuitingen als ook aandacht voor diverse religieuze en niet-religieuze speciale dagen. Daarnaast wordt *vraaggericht* ingespeeld op specifieke rituele behoeften. Zo ontstond bijvoorbeeld de aparte islamitische gebedsruimte op initiatief van moslim-medewerkers.

5.2. Aanknopingspunten voor geestelijk verzorgers

Op basis van de resultaten uit de interviews kom ik tot enkele aanknopingspunten voor geestelijk verzorgers, waarmee ik onderzoeksvraag 4 beantwoord:

- *dialog met beoogde gebruikers faciliteren*: met name waar het gaat om rituele functies uit levensbeschouwingen die anders zijn dan die van de aanwezige geestelijk verzorgers kan dialoog met de beoogde gebruikers helpen om een voor hen betekenisvolle rituele ruimte te realiseren. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het samen met moslim-medewerkers formuleren van een programma van eisen voor de islamitische gebedsruimte, als ook het samen opstellen van teksten over islamitische of andere anders-religieuze feestdagen.

Dit laatste om te voorkomen dat de tekst te stereotyperend of ‘exotisch’ wordt.⁷⁷

- *focus in rituele gebruiksfuncties aanbrengen*: een open sacrale ruimte zoals een stiltecentrum krijgt vooral betekenis als voor beoogde bezoekers duidelijk is wat ze daar kunnen ‘doen’: welke rituele handelingsmogelijkheden zijn voor hen herkenbaar en toegankelijk? Dit vraagt van geestelijk verzorgers reflectie op welke rituele functies voor bezoekers betekenisvol zijn en hoe deze op een gebruiksvriendelijke wijze gefaciliteerd

---

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld de discussie hierover in Quartier, Thomas, en Paul van der Velde, *Zinzoekers: Dialogen over Religie Tussen Oost En West* (Abdij van Berne, 2018): 131-33.

kunnen worden. Hierbij is de rituele competentie van geestelijk verzorgers van belang, als ook praktische zaken zoals een toegankelijke ligging en veiligheidseisen.

- *aandacht voor sfeer en esthetiek*: uit het onderzoek blijkt dat sfeer en esthetiek bijdragen aan inclusie en welkom voelen in een rituele ruimte. Dit vraagt iets van de *esthetische* competentie van geestelijk verzorgers en hoe deze op een betekenisvolle manier te *verbinden* met de betreffende context. Rituele ruimten en kunstuitingen in het ziekenhuis worden bijvoorbeeld vooral als betekenisvol ervaren als ze zorg- of mensgerelateerd zijn of gekoppeld aan werken in de zorg.

5.3. Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

- in vervolgonderzoek binnen het Máxima Medisch Centrum zouden de rituele behoeften die in dit onderzoek naar voren komen getoetst, aangevuld en verder geconcretiseerd kunnen worden via een *actieonderzoek* met panelgesprekken met een bredere groep medewerkers, het patiënten-panel en eventueel naasten van patiënten. Hierbij zouden ook mensen met joodse, boeddhistische of hindoeïstische levensbeschouwing bevroegd moeten worden, omdat zij in dit onderzoek niet betrokken zijn.

- dit onderzoek laat zien dat de ruimtelijke triade plaats-ritueel-sacraliteit behulpzaam is als analytisch kader om rituele betekenis van ruimten te onderzoeken. In *theorie-gericht* vervolgonderzoek zou de definiëring van de kernbegrippen uit de triade verder uitgediept en getoetst kunnen worden. Dit onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat de vijf betekenisvelden die Paul Post onderscheidt in diverse *combinaties* voorkomen. Vervolgonderzoek in andere zorginstellingen kan verhelderen in hoeverre hier patronen in te herkennen zijn die te definiëren zijn als te onderscheiden *typen heterotopieën*.

- in dit onderzoek is beperkt gekeken naar de rituele handelingen en rituele structuur bij bijvoorbeeld de collectieve herinneringsavonden. In vervolgonderzoek zouden dergelijke collectieve rituelen in ziekenhuizen geobserveerd kunnen worden om zo meer inzicht te krijgen in hoe de rituele competentie van geestelijk verzorgers en deelnemers aan het ritueel in de praktijk vorm en betekenis krijgen.

5.4. Reflectie op het onderzoek

Als onderzoeker heb ik getracht zo objectief mogelijk als een *outsider* de rituele ruimten in kaart te brengen. Ik was echter ook *insider* in mijn veldonderzoek, omdat ik stagiair was op de locatie waar ik dit onderzoek uitvoerde en als geboren Eindhovense thuis ben

in de Kempische katholieke cultuur in de regio van dit ziekenhuis. Debatten in de religiewetenschap over de voors- en tegens van een insider- en/of outsider-perspectief van de onderzoeker in dit veld kennen vele lagen en nuances.⁷⁸ Daarin is het volgens onderzoekers essentieel om grondig te reflecteren op je eigen perspectief en steeds expliciet te vermelden met welke 'lens' je een fenomeen bekijkt.⁷⁹ Dit heb ik getracht zorgvuldig te doen in dit onderzoek. Door verschillende methoden in te zetten heb ik het onderwerp van verschillende kanten belicht. De grote hoeveelheid informatie die ik zo heb vergaard heb ik in de analyse ervaren als kracht maar ook als uitdaging om hierin de juiste keuzes te maken voor wat ik als relevant of niet relevant zou meenemen. Wat ik in dit licht tot slot graag nog wil benoemen is mijn persoonlijke levensbeschouwing, die onvermijdelijk ook kleur en focus heeft gegeven aan mijn observaties en interviews. Voor mij is *verbinding* daarin een centraal element.⁸⁰ Mogelijk heb ik daardoor bepaalde spanningsvelden gemist in de interviews en analyses daarvan.

---

⁷⁸ George D. Chryssides en Stephen E. Gregg (ed.), *The Insider/Outsider Debate: New Perspectives in the Study of Religion* (Equinox, 2019).

⁷⁹ "What matters is to reflect on and be aware of one's standpoint and both the limitations and advantages that any particular position or perspective affords." Citaat uit: Fiona Bowie, "Negotiating blurred boundaries: ethnographic and methodological considerations," in Chryssides and Gregg, *The Insider/Outsider Debate*, 114.

⁸⁰ In mijn stageverslag als geestelijk verzorger in opleiding heb ik dit bijvoorbeeld verwoord als: "*Focus* in mijn gesprekken ligt op het *versterken van de verbinding* die de patiënt ervaart met het *heilige* (de heilheid / het betekenisvolle / dat wat van diepste waarde is) in de verbinding met zichzelf, met de ander, met de natuur en eventueel met het *transcendente op dat moment*."

Bibliografie⁸¹

- Bell, Catherine. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford University Press, 1997.
- Boeije, Hennie en Inge Bleijenbergh. *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Boom uitgevers, 2019.
- Bowen, Glenn A. "Grounded Theory and Sensitizing Concepts." *International Journal of Qualitative Methods* 5, no. 3 (2006): 12–23.
<https://doi.org/10.1177/160940690600500304>.
- Bowie, Fiona. "Negotiating blurred boundaries: ethnographic and methodological considerations." In *The Insider/Outsider Debate: New Perspectives in the Study of Religion*, edited by George Chryssides and Stephen Gregg. Equinox, 2019.
- Brink, Gabriel van den. "Vindplaatsen van het hogere." In *De Lage Landen en het hogere: De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, redactie Van den Brink, Gabriel. Amsterdam University Press, 2012.
- Chauvet, Louis-Marie, and Patrick Madigan. *Symbol and Sacrament: A Sacramental Reinterpretation of Christian Existence*. The Liturgical Press, 1995.
- Chryssides, George D., and Stephen E. Gregg, eds. *The Insider/Outsider Debate: New Perspectives in the Study of Religion*. Sheffield, South Yorkshire: Equinox Publishing Ltd., 2019.
- Campo, Juan E. "Conceptualizing Space and Place: Genealogies of Change in the Study of Religion." In *The Oxford Handbook of Religious Space*, edited by Jeanne Halgren Kilde. Oxford Academic, 2022. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190874988.013.33>.
- Dam, S.C.⁸² "Breaking the Frame: Evolving Practices of First-Generation Photo-Elicitation Researchers." *Visual Studies* 37, no. 1-2 (2022): 140–53.
<https://doi.org/10.1080/1472586X.2021.1907780>.
- De Jager Meezenbroek, Eltica, Bert Garssen, Machteld van den Berg, Dirk van Dierendonck, Adriaan Visser, en Wilmar B Schaufeli. "Measuring Spirituality as a Universal Human Experience: A Review of Spirituality Questionnaires." *Journal of Religion and Health* 51, no. 2 (2012): 336–54. <https://doi.org/10.1007/s10943-010-9376-1>.
- Eliade, Mircea, and Willard R. Trask. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
- Evans, Matthew T. "The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts." *Review of Religious Research* 45, no. 1 (2003): 32–47.
<https://doi.org/10.2307/3512498>.
- Foucault, Michel. "« Des Espaces Autres »." *Empan* 54, no. 2 (2004): 12.
<https://doi.org/10.3917/empa.054.0012>.

---

⁸¹ Ik hanteer hier de Chicago Manual of Style, Notes and Bibliography, waarbij ik de verwijzing steeds weergeef in de taal waarin de publicatie is verschenen.

⁸² Voornaam onbekend

- Fournier, Ann L. "Creating a Sacred Space in the Intensive Care Unit at the End of Life." *Dimensions of Critical Care Nursing: DCCN* 36, no. 2 (2017): 110–15. <https://doi.org/10.1097/DCC.000000000000231>.
- French, Aaron en Waldner, Katharina. "Introduction: Modernity, Space and the Sacred". In *Modernity and the Construction of Sacred Space*, edited by Aaron French and Katharina Waldner. De Gruyter Oldenbourg, 2024. <https://doi.org/10.1515/9783111062624-001>
- Gill, Sara L. "About Research - Qualitative Data Collection: Photo Elicitation." *Journal of Human Lactation* 40, no. 4 (2024): 503–5. <https://doi.org/10.1177/08903344241273863>.
- Grimes, Ronald L. *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*. University of California Press, 2000.
- Grimes, Ronald L. *The Craft of Ritual Studies*. Oxford University Press, 2014.
- Grimes, Ronald L. "Jonathan Z. Smith's Theory of Ritual Space." *Religion* 29, no. 3 (1999): 261–73. <https://doi.org/10.1006/reli.1998.0162>.
- Harper, Douglas. "Talking about pictures: A case for photo elicitation." *Visual Studies* 17, no. 1 (2002): 13–26. <https://doi.org/10.1080/14725860220137345>.
- Hart, Joep de, Houwelingen, Pepijn van, en Willem Huijink. *Buiten kerk en moskee. Religie in een pluriforme samenleving: Diversiteit en verandering in beeld*. Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2022.
- Hoffenkamp, Martha R. "Kaarsen in de klas: Rituele handelingen op katholieke scholen - plaats, tijd en symboliek." Doctoral Thesis, Radboud University, 2025. WorldCat.org (1492309834).
- Holsappel-Brons, Jorien. "Stilte vorm geven: Opkomst en ontwikkeling van stiltecentra in Nederlandse zorgcentra." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* jaargang 10, no. 43(2008): 20-32.
- Holsappel-Brons, Johanna Catharina (Jorien). "Ruimte Voor Stilte: Stiltecentra in Nederland Als Speelveld van Traditie En Vernieuwing." Dissertatie, Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Universiteit Groningen; Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg, 2010.
- Jones, Rhys Dafydd. "The Makeshift and the Contingent: Lefebvre and the Production of Precarious Sacred Space." *Environment and Planning D: Society and Space* 37, no. 1 (2019): 177–94. <https://doi.org/10.1177/0263775818806513>.
- Kievits, Madeleine en Aly Meijer. "Wat ik nog zeggen wilde... Een verkennend onderzoek naar intentieboeken in ziekenhuizen." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, jaargang 17, no. 76 (2015): 10-17.
- Kilde, Jeanne Halgren. *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship*. Oxford University Press, 2008. <http://hdl.handle.net/2027/heb.30806>.

Knegting, Joris, van Lieburg, Fred A. en Paul A.D.P. Vermeer. *God in Nederland: 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam, 2025. Samenvatting geraadpleegd op 15-08-2025: www.hdcvu.nl/godinnederland.

Knibbe, Kim E.. "Algemeen [review *Ruimte voor stilte*, door Jorien Holsappel-Brons, diss.]." *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 66, no. 1 (2012): 71- 72. <https://doi.org/10.5117/NTT2012.66.071.REVI>.

Knott, Kim. "Religion, Space, and Place: The Spatial Turn in Research on Religion." *Religion and Society: Advances in Research* 1, no. 1 (2010): 29-43. <https://doi.org/10.3167/arrs.2010.010103>.

Knott, Kim. *The Location of Religion: A Spatial Analysis*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2005.

Kroesen, Justin E.A.. "Stiltecentra." In *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997): 93-113.

Martins, Ansgar. "Religious Encounters in Profane Spaces: Siegfried Kracauer's Reading of Spatial Images and His Critique of Modern Sacred Architecture" In *Modernity and the Construction of Sacred Space* edited by Aaron French and Katharina Waldner. De Gruyter Oldenbourg, 2024. <https://doi.org/10.1515/9783111062624-002>.

Olsman, Erik & Körver, Sjaak. "De rituele competentie van geestelijk verzorgers: Verbeelding, levensbeschouwelijke diversiteit en profetische rol." In *Met lichaam en geest: De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, redactie Körver, J. W. G., E. Olsman, en X. J. S. Rosie. Eburon, 2021: 314-21.

Post, Paul, Arie L. Molendijk, and International Workshop Holy Ground: Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture Groningen) (25-10-2007 - 26-10-2007): *Holy Ground: Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. Peeters, 2010.

Post, Paul, Arie L. Molendijk, and Justin Kroesen. *Sacred Places in Modern Western Culture*. Peeters, 2011.

Post, Paul. *Vorbij Het Kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein*. Uitgeverij Abdij van Berne, 2010.

Quartier, Thomas. "Deathbed Rituals: Roles of Spiritual Caregivers in Dutch Hospitals." *Mortality* 15, no. 2 (2010): 107-21. <https://doi.org/10.1080/13576275.2010.482769>.

Quartier, Thomas. "Personal Symbols in Roman Catholic Funerals in the Netherlands." *Mortality* 14, no. 2 (2009): 133-46. <https://doi.org/10.1080/13576270902807961>.

Quartier, Thomas. "Mourning Rituals – Between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands." *International Journal for the Study of the Christian Church* 10, no. 4 (2010): 334-50. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2010.507735>.

Quartier, Thomas, en Paul van der Velde. *Zinzoekers: Dialogen over Religie Tussen Oost En West*. Abdij van Berne, 2018.

Smith, Jonathan Z. *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. The University of Chicago Press, 1987.

Smith, Jonathan Z. "Constructing a Small Place." In *Sacred Space*, edited by Kedar, B.Z., and Werblowsky, R.J.Z.. Palgrave Macmillan, 1998. https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1007/978-1-349-14084-8_2.

Turner, Victor W. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press, 1966.

Valk, Jack de. "Tien geboden voor een stiltecentrum." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 6, no. 23 (2003): 20-21.

Verschuren, P.J.M., en Hans Doorewaard. *Het ontwerpen van een onderzoek*. Zesde druk. Boom uitgevers, 2021.

Bijlage A topiclist observaties

Doel observaties: aanwezige rituele ruimte, sacrale objecten en aanwezige rituele handelingmogelijkheden beschrijven en in foto's vastleggen ten behoeve van interviews.

1) Plaats (<i>focus op ruimtelijk concept</i>):	
Praktische functionaliteiten (foto's)	<ul style="list-style-type: none"> - entree stiltecentrum - toegang islamitische gebedsruimte - scheidingsgordijnen in stiltecentrum - fotoslides op digitaal scherm bij entree
Esthetische functionaliteiten (foto's)	<ul style="list-style-type: none"> - interieur stiltecentrum - interieur islamitische gebedsruimte - kunstwerken in publieke ruimten
Rituele functionaliteiten (foto's)	<ul style="list-style-type: none"> - sporen van ritueel gebruik
2) Ritueel (<i>focus op rituele betekenis</i>):	
Overgangsrituelen (foto's en teksten)	<ul style="list-style-type: none"> - inhoud waakkoffer - ritueel herinneringsavond overleden kinderen
Cyclische rituelen/ gewoonten (foto's en teksten)	<ul style="list-style-type: none"> - sporen van alledaagse gewoonten en/of seizoensgebonden ritueel
Uitwisseling met het heilige (foto's en teksten)	<ul style="list-style-type: none"> - (verlichte) elektronische kaarsjes - objecten in islamitische gebedsruimte - inhoud intentieschrift
Rituelen rond feesten en vasten (foto's en teksten)	<ul style="list-style-type: none"> - speciale dagen (feesten en vasten)
3) Sacraliteit (<i>focus op sacrale objecten</i>):	
Sacrale objecten uit betekenisvelden religie, heling, herdenken, kunst, cultuur en vrije tijd (foto's)	<ul style="list-style-type: none"> - herinneringstafel met fontein en steentjes - religieuze objecten in de ruimten - zithoeken - rituele objecten voor 'mobiel' gebruik - kunst en historie in publieke ruimten

stiltecentrum MMC Veldhoven

MAG IK JE INTERVIEWEN?

Voor mijn afstudeeronderzoek aan de Radboud Universiteit zoek ik met hulp van de Vakgroep Zingeving en Zorgethiek van MMC interviewkandidaten!

VRAAGSTELLING ONDERZOEK:

Welke betekenis hebben ruimten zoals een stiltecentrum of gebedsruimte in het ziekenhuis voor medewerkers en welke behoefte hieraan leeft er volgens hen?

Ruimte voor een momentje...

... stilte, troost, gebed, inspiratie, ontspanning

beeld: Unsplash

Aan de hand van foto's van ruimten bij MMC ga ik graag hierover met je in gesprek.

Het interview duurt ongeveer 45 minuten en vindt plaats tussen 20 mei en 21 juni.

Tijdstip en locatie bepalen we in overleg.

beeld: Unsplash

DOE JE MEE?

Werk je bij MMC en mag ik je interviewen?

Neem dan contact met me op:

Bernadette Wijnker-Holmes

studente geestelijke verzorging RU Nijmegen

stagiair MMC Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

bernadette.holmes@ru.nl

06 15 949 838

entree stiltecentrum

Toestemmingsverklaring voor audio opname interview

Ten behoeve van het afstudeeronderzoek 'rituele ruimte in het ziekenhuis' van onderzoeker Bernadette Holmes, studente aan de Radboud Universiteit, ter verkrijging van haar Master of Arts in de religiewetenschappen, specialisatie geestelijke verzorging.

Doel van het onderzoek

Dit onderzoek heeft tot doel om inzicht te krijgen in de betekenis van en behoefte aan stilte- en gebedsruimten in het ziekenhuis, aan de hand van de vraagstelling:

Welke betekenis hebben rituele ruimte(n) in het ziekenhuis volgens medewerkers en welke behoefte hieraan leeft er volgens hen?

Met rituele ruimte wordt hier bedoeld: het stiltecentrum, de islamitische gebedsruimte en andere plekken in het ziekenhuis die patiënten en/of medewerkers ruimte bieden voor 'een momentje' van stilte, troost, gebed, inspiratie, ontspanning.

Verwerking interviewgegevens

De onderzoeker maakt van het interview een audio-opname, om het gesprek later woordelijk te kunnen transcriberen ten behoeve van dit onderzoek. In dit transcript krijgt elke geïnterviewde een nummer, en worden geen persoonsnamen genoemd. De onderzoeker analyseert het transcript op relevante thema's, en beschrijft deze in de rapportage aan de hand van citaten uit de interviews. De audio-opnames en transcripten worden bewaard op een versleutelde harde schijf en in de beveiligde online-omgeving van de Radboud Universiteit Nijmegen. Na het transcriberen wordt de audio-opname gewist. De transcripten worden niet integraal openbaar gemaakt.

Ondertekening

Door ondertekening van dit formulier geef ik toestemming voor het verkrijgen, bewaren en verwerken van mijn gegevens voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Ik ben van tevoren op de hoogte gebracht van het doel van het onderzoek en ben voldoende in de gelegenheid gesteld tot het stellen van vragen.

Naam deelnemer:

Datum:

Handtekening:

Bijlage D topiclist en fotoslides interviews

Doel interviews: beleving, betekenis en behoefte aan rituele ruimten achterhalen

Vooraf:	<ul style="list-style-type: none"> - toelichten doel, werkwijze en duur interview (ca 45 minuten) - ondertekenen toestemmingsformulier audio-opname
Open vragen per fotoslide: <i>(slide = A4 print)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - kom je hier weleens / herken je dit? - wat betekent dit voor jou? - heb je hier behoefte aan voor jezelf / voor patiëntenzorg? <ul style="list-style-type: none"> - <i>stiltecentrum (slide 1, 2, 3)</i> - <i>islamitische gebedsruimte (slide 1, 2, 4)</i> - <i>feesten en speciale dagen (slide 5, 6, 7)</i> - <i>kunst (slide 8)</i> - <i>'mobiele' rituele ruimte (slide 9)</i>
Doorvragen op topics uit analysekader (geen vaste volgorde):	
1) Plaats	<ul style="list-style-type: none"> - ruimtelijk concept (<i>praktische, esthetische en rituele functionaliteiten</i>) - geleefde ruimte (<i>symbolische betekenis/ ervaren spanning en verbinding</i>) - ruimtegebruik (<i>eigenaarschap/persoonlijke macht in beheer en gebruik</i>)
2) Ritueel	<ul style="list-style-type: none"> - rituele betekenis (<i>overgang/ cyclisch/ uitwisseling/ feesten en vasten</i>) - rituele structuur (<i>rite/ ritualisering/ ritualisatie</i>) - rituele competentie (<i>voorganger/ begeleider/ basale rituele competentie</i>)
3) Sacraliteit	<ul style="list-style-type: none"> - sacraal profiel (<i>heterotopisch/ 'chain of memory'/ open-sacraal</i>) - betekenisveld religie (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld heling (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld herdenken (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld kunst en cultuur (<i>objecten en behoeften</i>) - betekenisveld vrije tijd (<i>objecten en behoeften</i>)

Afronding:

Hoe vond je dit gesprek? Wil je me nog iets meegeven?

slide 1

entree stiltecentrum en islamitische gebedsruimte
toegankelijkheid ten opzichte van 'oude kapel'

máxima mc

Welkom bij het stiltecentrum!

- Rust
- Kaarsje
- Meditatie
- Gebed
- Inspiratie

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

máxima mc

Islamitische gebedsruimte aanwezig

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

máxima mc

Kunt u een luisterend oor gebruiken?

Voor een vrijblijvend gesprek met een van de levensbegeleiders:

Tel: 040 888 9582
Zingeving@mmc.nl

Werkdagen
9:00-17:00 uur

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

slide 2

overzicht stiltecentrum en toegangsdeur islamitische gebedsruimte
vergelijking met andere zitruimten in ziekenhuis, afsluitbaarheid

slide 3

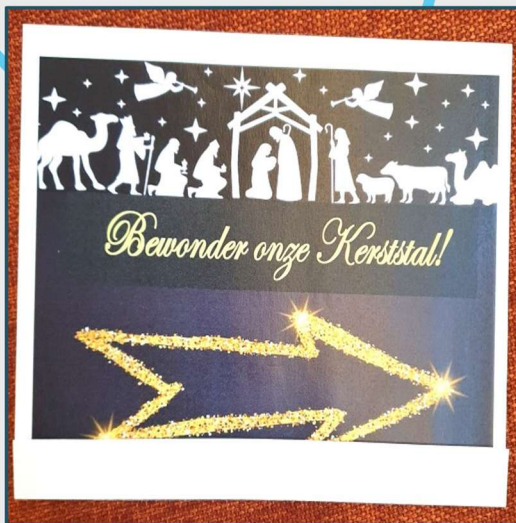
impressie inrichting stiltecentrum
beleving rituele functies en eigenaarschap ruimte

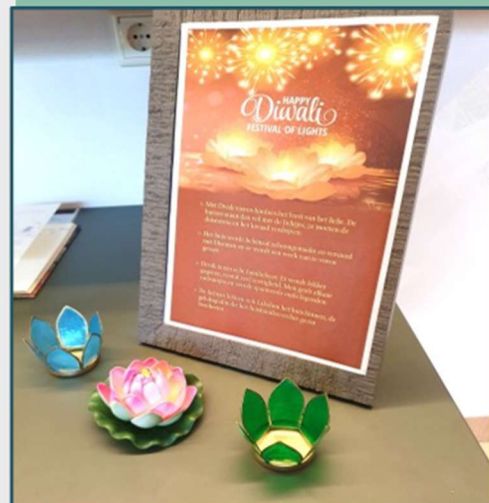
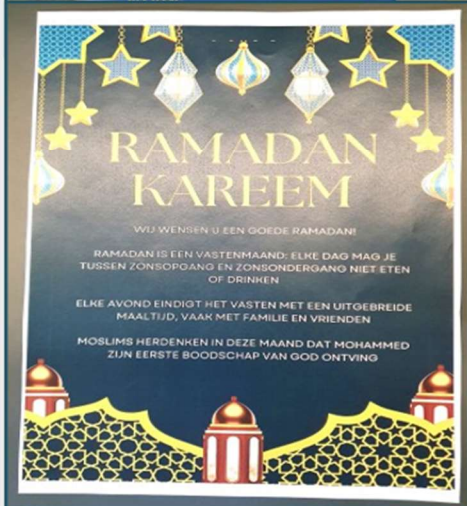
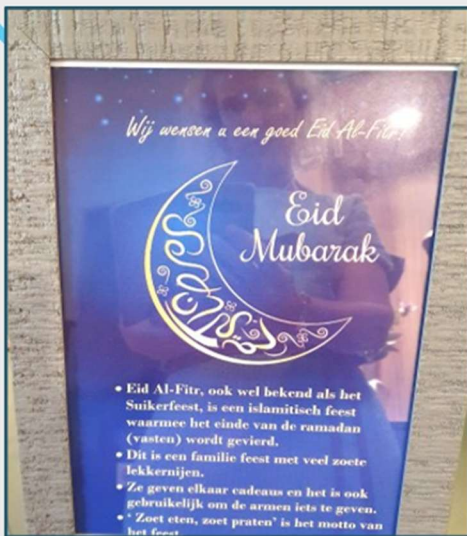

slide 4

impressie inrichting islamitische gebedsruimte
eigenaarschap, beleving gebruikssporen

máxima mc

5 MEI VIEREN
4 MEI HERDENKEN

Op 4 mei herdenken we alle oorlogsslachtoffers

Op 5 mei vieren we onze vrijheid

Wat betekent vrijheid voor jou?

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

máxima mc

12 mei- Dag van de Zorg

Namens de levensbegeleiders willen wij alle medewerkers in de zorg hartelijk bedanken voor hun mooie werk!

Dankjewel
voor alle inzet, toewijding en aandacht!

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

máxima mc

1 maart Zero Discrimination Day

Deze dag vragen we aandacht voor diversiteit, gelijkheid en menswaardigheid

ZERO DISCRIMINATION DAY

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

máxima mc

Wij wensen iedereen een liefdevolle pride-week!

Deze week viert de LHBTIQ+ gemeenschap dat iedereen mag zijn wie die is

Vakgroep Zingeving en Zorgethiek

slide 9

losse rituele objecten, waakkoffer, boeken, fontein op herinneringstafel
werkervaring met deze en/of andere rituelen, zoals doop/zalving

Bijlage E analysestappen en codeboek Atlas TI

Met behulp van het programma Atlas TI heb ik de 10 getranscribeerde interviews gecodeerd en geanalyseerd. Dit analyseproces omvatte de volgende drie stappen:

- (1) open codes deductief onderbrengen bij codegroepen;
- (2) quotaties zoeken per codegroep;
- (3) analyseresultaten relateren aan theoretische aspecten en dimensies.

Stap 1: codegroepen met open codes

De analyse van de 10 getranscribeerde interviews in Atlas TI ben ik gestart met open coderen, waarbij ik de 12 elementen uit het analysekader als aparte codes meenam en daarnaast nieuwe codes toevoegde. Deze open codes heb ik deductief gegroepeerd in 22 groeps codes die herleidbaar zijn tot het analysekader uit hoofdstuk 2 en/of de context waarin het onderwerp aan de orde kwam in de interviews. In tabel E 1 t/m E 3 geef ik deze codegroepen en open codes per kernbegrip weer:

Tabel E 1 Codes gerelateerd aan plaats / rituele ruimte

Dimensies en aspecten kernbegrip	Codegroepen met bijbehorende open codes
Ruimtelijk concept (<i>praktische, esthetische en rituele functionaliteiten</i>)	- stiltecentrum Stiltecentrum, scherm, zitjes, meditatiehoekje, kastjes, nisjes, inspiratieboeken, intentieschrift, glaskunst, wolkjes, bloemen, boeddha, ohm, mariabeeld, levensboom, kaarsjes.
	- islamitische gebedsruimte Gebedsruimte, gebedskleding, koran.
	- mobiele rituele ruimte Mobiele ruimte, herinneringsavond dialyse / NICU/ onco, fontein, herinneringsmaand 'liefde blijft', herinneringsboekje, icoon, kaartje met wens, namen noemen, gedichten, dopen, ziekenzalving, waakkoffer.
	- functionele ruimten Werkkamer, piketkamer, kolfruimte, openbare ruimte, klinische afdelingen, nieuwbouw, catering, AYA lounge, huiskamer.
Geleefde ruimte (<i>symbolische betekenis, ervaren spanning/verbinding</i>)	- toegankelijkheid sfeer/ esthetiek Zorgzaam ingericht, warmte, waardevol, respectvol representeren, niets hoeven, neutraal, modern, inspiratie, huiselijk, herkenning, geen richting, betekenisvol, beleving.

	<p>- verbinding en spanning Verbindend geheel, patiëntgericht, geraakt worden, verwondering, strijdpunt, afschrikwekkend, drempel, ongemak, niet uitnodigend, anti-discriminatiedag, diversiteit, empathie, gemeenschap, ontmoeting, saamhorigheid, verhalen delen, samen kaarsje branden, respect, patiëntbezoek, uitnodiging, zakat.</p>
Ruimtegebruik <i>(eigenaarschap/ persoonlijke macht in beheer en gebruik)</i>	<p>- praktische/ functionele toegankelijkheid Toegankelijkheid, aantal bezoekers, oriëntatiepunt, openbare ruimte, open ruimte, naar buiten kijken, in de loop, flexibel, functieverlies, afgeschermd.</p>
	<p>- behoeften Behoeft, geen behoefte, latente behoefte, organisch groeien, goed werkgeverschap, imago ziekenhuis, nieuwbouw, suggestie voor afschermen, suggesties PR.</p>

Tabel E 2 Codes gerelateerd ritueel handelen

Dimensies en aspecten kernbegrip	Codegroepen met bijbehorende open codes
Rituele betekenis <i>(overgangsritueel, cyclisch, uitwisseling met het heilige, feesten/vasten)</i>	<p>- overgangsritueel Rites de passage, herinneringsavond dialyse / NICU/oncologie, herinneringsmaand 'liefde blijft', herinneringsboekje, gedenken, in vrede afsluiten, rond maken, overleden kindje, rouw en verlies, waakkoffer, ritueel rond levenseinde.</p>
	<p>- cyclisch ritueel/ gewoonte Cyclisch ritueel, bedevaart, ritualisatie, herinneringsavond, herinneringsmaand.</p>
	<p>- feesten en vasten Feesten en vasten, Allerzielen, kerst en pasen, pinksteren, anti-discriminatiedag, dag van de zorg, dag van de vrijwilliger, lichtjesdag, offerfeest, ramadan, suikerfeest, zakat.</p>
	<p>- uitwisseling met het heilige Uitwisseling met het heilige, devotie, dopen, gebed, gedenken, intentieschrift, Maria/Onze Lieve Vrouw, Onze Lieve Heer, islamitisch gebed, dankbaarheid uiten, kaarsjes, kaartje met wens, katholiek gebed, meditatie, ziekenzalving, zakat.</p>

Rituele structuur (rite, ritualisering, ritualisatie)	- structuur van het ritueel Ritueel handelen, pilaren islam, collectieve viering, persoonlijk, patiëntgericht, ritualisatie, rite, ritualiseren.
Rituele competentie (voorganger, begeleider, basale rituele competentie)	- rol geestelijk verzorger Dopen, ziekenzalving, begeleider, voorganger, organisch laten groeien, omgaan met strijdpunten, catering inzetten, gedragsnormen bepalen, zorgzaam inrichten.

Tabel E 3 Codes gerelateerd aan sacraliteit

Dimensies en aspecten kernbegrip	Codegroepen met bijbehorende open codes
Sacraal profiel (heterotopisch, chain of memory, open-sacraal)	- open sacrale elementen Algemene zingevingslectuur, bezinning, ruimte voor jezelf maken, universeel, veerkracht, muziek, natuur, rozen, steentjes, vlinders, zachte kunst, geur, uitnodigingskaartje, sfeerobjecten, gedichten, fontein, bloemen, kaarsjes, kaartjes met wens, waakkoffer.
	- sacrale objecten met 'chain of memory' Herinneringsboekje, koran, icoon, gebedskleed, koran, attributen kapel/ Sint Josephziekenhuis, doopvont, tabernakel, beschermengeltje, bijbel, boeddha, Christusfiguur, kruis, Mariabeeld, levensboom, ohm-beeld.
	- heterotopisch profiel Combinatie kunst/cultuur/religie, combinatie troost/heling/rust, combinatie herdenken/cultuur/religie/open sacraal.
Betekenisveld religie (objecten en behoeften)	- religie Religie, tabernakel, suikerfeest, ramadan, pinksteren, pilaren islam, parochie rol, oude kapel, ohm, offerfeest, lichtjesdag, kruis, kerst en pasen, hindoeïsme, heilige ruimte, gebedsruimte, gebedskleding, doopvont, christelijk, boeddha, bijbel, bedevaart, ziekenzalving, zekat, orthodox christelijk, Maria, katholiek gebed, joods islamitisch oosters, islamitisch gebed, gebed, dopen, devotie, beschermengeltje, allerzielen, icoon, christusfiguur, attributen Sint Josephziekenhuis en kapel.
Betekenisveld herdenken (objecten en behoeften)	- herdenken Herdennen, gedenken, herinneringsmaand 'liefde blijft', allerzielen, fontein, herinneren, herinneringsavond dialyse/ NICU/ onco, herinneringsboekje, toespraken met

	herinneringen, herinneringsmaand, muziek, naam overleden kindje, steentjes.
Betekenisveld heling (<i>objecten en behoeften</i>)	- heling en troost Heling en troost, zorg eren, waakkoffer, rouw en verlies, rond maken, psychosociale zorg, lichtpuntje, diversiteit in zorg, in vrede afsluiten, dag van de zorg, dag van de vrijwilliger, patiëntbezoek.
Betekenisveld kunst en cultuur (<i>objecten en behoeften</i>)	- kunst en cultuur Kunst, esthetiek, abstracte kunst, attributen Sint Josephziekenhuis en kapel, gedichten, glaskunst, portret Maxima, vrijwilligers-mozaiek, portret van vrouw, kunstcommissie, muziek, natuur, zachte kunst, schildering, culturele traditie.
Betekenisveld vrije tijd (<i>objecten en behoeften</i>)	- rust en ontspanning Rust en ontspanning, meditatiehoekje, ontprikkelen, huiselijk, naar buiten kijken, niets hoeven, ruimte voor jezelf maken, AYA lounge, bezinnen, even uitademen, huiskamer, pauze, natuur, stilte, zitjes.

Stap 2: quotaties

Binnen elk van de codegroepen heb ik treffende quotaties uit de interviews geselecteerd ter verdieping van de resultaten. Op een inductieve manier heb ik daartoe nadrukkelijk gezocht naar diversiteit in quotes tussen respondenten van diverse functiecategorieën en levensbeschouwingen. In de interviewtranscripten (bijlage F) heb ik de quotes die ik in hoofdstuk 4 heb weergegeven geel gearceerd, zodat transparant is in welke context deze uitspraken gedaan zijn.

Stap 3: theoretische beschouwing interviewresultaten

Als laatste stap in de analyse heb ik de interviewresultaten gekoppeld aan het analysekader, zoals beschreven in hoofdstuk 2.

Bijlage F transcripten van interviews

Deze bijlage is een apart document dat niet openbaar gemaakt wordt via de scriptierepository van de Radboud Universiteit. Deze bijlage wordt alleen gedeeld met de commissie van examinatoren die deze scriptie beoordelen.